

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

7.

NYELVTÖRTÉNET ÉS LÉLEKTAN.

WUNDT NÉPLELEKTANÁNAK ISMERTETÉSE.

IRTA

GOMBOCZ ZOLTÁN.

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÓRBÓL.

BUDAPEST, 1903.

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT.

• Ára 1 korona.

NYELVÉSZETI FÜZETEK.

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND.

7.

NYELVTÖRTÉNET ÉS LÉLEKTAN.

WUNDT NÉPLÉLEKTANÁNAK ISMERTETÉSE.

IRTA

GOMBOCZ ZOLTÁN.

KÜLÖNNYOMAT A MAGYAR NYELVÓRBÓL.

BUDAPEST, 1903.

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

NYELVÉSZETI MŰHELY
KÖNYVTÁR

NYELVTÖRTÉNET ÉS LELÉKTAN.

WILHELM VON HARTMANN

ÖRÖKSZÓ

KÖNYVTÁR ÉS KÖNYV-ÉRTÉKELÉS

BUDAPEST, 1903.
KÖNYV-ÉRTÉKELÉS ÉS KÖNYVTÁR

1880 óta — midőn Paul munkája, A nyelvtörténet elvei, először jelent meg, — nem keltett általános nyelvészeti munka akkora föltűnést, mint Wundt Vilmos Néplelektanának első részei.* Két évtizeden át nemcsak az indogermán, hanem jórészt a román és a finn-ugor nyelvészet is a Paul-féle nyelvlélektani rendszer hatása alatt állott. Wundt könyve az első kísérlet egy új rendszer föllállítására, amely nemcsak a részletekben, sőt talán nem is annyira a részletekben, mint éppen az általános fölfogásban és elvekben különbözik a herbartistákétól.

Igazságtalanság volna Wundt könyvét »A nyelvtörténet elvei«-vel mérni össze; nyilvánvaló, hogy más-más a két mű előzménye és célja is. Paul több évtizedes nyelvlélektani kutatások leszármadott és megtisztult eredményeit foglalta rendszerbe; Wundt nyelvlélektani rendszerét önálló lélektani kutatások alapján állította föl. Paul első sorban nyelvész s csak melleleg psychologus; kész lélektani eredményeket alkalmaz a nyelvészet

* Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Erster und zweiter Theil. Leipzig. 1900. 627 + 644 lap. Wundt könyve nyomán egész kis vitatkozó irodalom támadt. Önálló művek: B. Delbrück: Grundfragen der Sprachforschung. Mit Rücksicht auf W. Wundt's Sprachpsychologie. Strassburg. 1901. W. Wundt. Sprachgeschichte und Sprachpsychologie mit Rücksicht auf B. Delbrück's »Grundfragen der Sprachforschung«. Leipzig. 1901. Ludwig Sütterlin. Das Wesen der sprachlichen Gebilde. Kritische Bemerkungen zu Wilhelm Wundts Sprachpsychologie. Heidelberg. 1902. A kisebb ismertetések közül említésre méltó Wegener é. Lit. Centralbl. 1902. márc. 22. — Mivel a jelen számban meginduló cikksorozat nagyobb részt ismertető jellegű, talán fölösleges lesz minden egyes esetben külön utalni a fentebb felsorolt forrásokra. — Köszönetet kell mondanom e helyt Becker Fülöp Ágost dr. tanár úrnak, aki mind a két kötetre kiterjedő nagybecsű jegyzeteit lekötelező szívességgel rendelkezésemre bocsátotta.

céljaira. Wundt, bár szaktekintélyek tanúsága szerint is az indogermán nyelvészetben bámulatra méltó jártasságot tanúsít, első sorban pszichológus; kutatásaiban fő szempont a lélektani szempont; nem maguk a nyelvi tények, hanem a belőlük vonható általános lélektani igazságok érdeklik.

Ez magyarázza, hogy Wundt könyve az olvasóra egészen más általános hatást tesz, mint Paulé. Sütterlin egy kissé merész, de elég találó hasonlattal jellemzi e különbséget. Aki Paul könyvét olvassa, azt hiszi, hogy magas, de biztos hegyi ösvényen jár, ahonnan a nyelvi jelenségek egész táját beláthatja. A látókör majd szűkebb, majd tágabb; a táj erre rendezett, kedves, arra vadabb és zordonabb; de az ember mindig szilárd talajt érez lábai alatt. Wundt léggömbben ragadja magával olvasóját; a szemhatár tágabb, mint Paulnál; a szemlélő magassabban áll s a látnivaló szabályos sorrendben tárul szemei elé. De viszont a képen több az árnyék; a határvonalak nem olyan élesek; az emelkedések és mélyedések elmosódnak s a szemlélő egy lapos, egy síkban tagozott tájat lát maga előtt.

Minket, nyelvészeket, a nyelv első sorban mint történeti s nem mint lélektani kérdés érdekel. De hiszen a tapasztalat eléggé bizonyítja, hogy a nyelvlélektani kérdések tanulmányozása milyen gyümölcsözővé teheti magát a nyelvtörténeti kutatást is. Már csak ezért sem lesz fölösleges a nyelvi élet alapvető kérdéseire újra visszatérnünk,* annál kevésbbé, mikor olyan könyv kapcsán tehetjük, mint Wundt néplélektana, amely — bár Sütterlin kissé szatirikus hasonlatában van valami igazság — rendkívül gazdag új eredményekben, s ha nem is mindig mély, de mindig elmés föltevésekben.

I.

A néplélektan fogalma és föladata. A határtudományok. A néplélektan főterületei: a nyelv, mythus és szokás. — A nyelvlélektani kutatások kezdete. A herbartisták: Steinthal és Paul. Wundt. A nyelvtörténet és nyelvlélektan viszonya.

A lélektan, a szokásos meghatározás szerint az egyéni tudat önmegfigyelésből ismert tényeit, fejlődésüket és kapcsolatukat vizsgálja. E szerint a lelki jelenségeknek az a csoportja, amelyet nem az egyéni tudat, hanem a társas együttéléssel járó szellemi

érintkezés föltételez és magyaráz, az egyéni lélektan körén kívül esik. A lélektani kutatások kiterjesztése a társas közösségre Wundt szerint a társadalmi lélektan, vagy hogy megtartsuk a már félszázad óta majdnem azonos értelemben használt, bár nem egészen pontos elnevezést, a néplélektan föladata.

A néplélektan föladata közelebbről, szemben az egyéni lélektannal, azoknak a lelki folyamatoknak vizsgálata, amelyek az emberi társas élet fejlődésének és általános értékű közös szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak.

E meghatározással kizártuk a néplélektan köréből az emberiség szellemi tevékenységének mindama nyilvánulásait, amelyek a társas életen alapulnak ugyan, de amelyek létrehozásához mégis egyén beavatkozása szükséges. Ilyenek első sorban az irodalom, a művészet és tudomány szellemi alkotásai, amelyek létrejötte kétségtelenül egyrészt a természeti s műveltségi tényezőknek és a nép képességeinek, másrészt az egyéni tehetség és tevékenység összehatásának eredménye. A kutatás föladata itt éppen az, hogy az eredőben az alkotó erők hatásának fokát és irányát meghatározza. Éles határvonalat húzhatunk az adott meghatározás alapján a néplélektan s a vele sok ponton érintkező művelődéstörténet, szorosabban őstörténet között is. A kutatás tárgyi köre mind a két tudományágban, legalább részben, közös, de iránya és célja egészen más. Amaz a nyelv, mythus s a néphagyományok szolgáltatatta adatok segítségével valamely nép történetelőtti életét igyekszik fölépíteni. A néplélektan kizárólag magának a társas együttlétnek és a közösség szellemi termékeinek lélektani törvényszerűségét vizsgálja. Helyi vagy faji eltérések előtte közönyösek, hacsak valami módon az említett törvényszerűségekre nem vetnek világot.

Valamely nyelvalak történeti szempontból érdekelheti a kutatót, mint két nép hajdani kapcsolatának emléke; néplélektani szempontból csak akkor, ha benne a nyelvfejlődés általános emberi törvényei jellemzetes módon nyilvánulnak.

Ha vizsgálódásainkat ekként körülhatárolva, a társas közösségnek csupán általános értékű közös szellemi termékeit vesszük figyelembe, amelyek az egyéni akarat nyilvánulásától függetlenül lélektani törvényszerűséggel fejlődnek, három nagy kérdés vizsgálata marad a néplélektani kutatások sajátos föadataiúl: a nyelv, a mythus és az erkölcs lélektani kérdései. A néplélektannak e három főterülete szoros kapcsolat-

ban van az egyéni tudat elemi működéseivel. A nyelvben az ember képzetvilága tükröződik; a szókészlet gazdagsága nagyjában megfelel a képzetvilág gazdagságának; a szavaknak jelentésváltozásaiiban a képzetek változásainak törvénye nyilvánul, s végre a szóképzésben és a beszédrészek mondattani kapcsolataiban a képzetkapcsolódás sajátos természeti és műveltségi föltételektől függő törvényszerűsége ismerhető fel. A nyelv képzeteit a *mythus* tölti meg tartalommal, mely a kezdetleges nép tudatában a még egységes világnézetet osztatlanul fölöleli. Egyes elemeinek keletkezését és fejlődését azonban annyira érzelmi mozzanatok határozzák meg, hogy a tapasztalás csak külső alkalmi oknak tűnik fel, amennyiben félelmet és reményt, csodálatot és csodálkozást, alázatot és tiszteletet keltve, a *mythikus* képzetek irányát meghatározza. Az erkölcs (szokás) végre azokat a közös akaratirányokat foglalja össze, amelyek az egyéni eltérések fölött uralomra jutva, a közösségtől általános érvényűeknek elismert szabályokká sűrűsödtek.

Amint a fejlődő műveltséggel az egyes kiválóbb egyének hatása érezhetővé válik, a néplélektani fejlődés történeti fejlődéssé válik s a lélektani törvényszerűséggel megszűnik a néplélektani elemzés lehetősége is. A nyelv lélektanához sorakozik az irodalomtörténet; a *mythus* lélektanához a vallás, tudomány és művészet története; az erkölcs lélektanához a műveltség, jogrend és erkölcsiség története.

Minket a néplélektan három főterülete közül főképpen az első, a nyelv lélektana érdekel.

Az első komoly kísérlet a nyelvtörténet tényeinek lélektani magyarázatára a 19. század közepén történt. A kezdés érdeme kétségtelenül a herbartistáké. 1855-ben jelent meg Steinthal »Grammatik, Logik und Psychologie« című vitairata; ebben a lélektan első ízben lép a nyelvfilozófia helyébe, amely régebben csak a szabályozó nyelvtannal osztozott meg a nyelvi kutatások egész körében. E szempontból Steinthal könyvét úgy tekinthetni, mint az új irány programját, amelynek megvalósítása körül maga Steinthal és a többi Herbart iskolájába tartozó nyelvész és psychologus kétségkívül nagy érdemeket szerzett.

Ismeretes dolog, hogy az utolsó félszázad nyelvészete mennyire a Steinthal-féle nyelvlélektani rendszer hatása alatt állott. De kétségtelennek látszik az is, hogy e nagy hatást nem annyira Steinthal általános fölfogásának vagy egyes lélektani

nézeteinek helyessége magyarázza, mint inkább az a körülmény, hogy a nyelvtörténeti kutatások közben mindinkább érezhetővé vált a rendszeres és tudományos lélektani magyarázat hiánya. Nyilvánvaló ez különben abból is, hogy a Steinthal-féle nyelvlélektani rendszer művelői s részben továbbfejlesztői nem szorosabb értelemben vett psychologusok, hanem nyelvészek voltak.

Steinthal munkáinak hatása a nyelvészetre — részben külső okokból — sohasem volt valami nagy; semmiesetre sem állott tudományos értékükkel arányban. A Herbart-féle lélektan és az indogermán nyelvtudomány között tulajdonképpen csak Paulnak 1880-ban megjelent »Prinzipien der Sprachgeschichte« című műve teremtett szorosabb kapcsolatot. Paul tagadhatatlanul Steinthal nyomdokain jár, bár sok tekintetben tisztultabb fogalmakkal dolgozik. A Steinthal-féle volksgeist-ban például még mindig maradt a régibb metafizikai lélekfogalomnak némi nyoma. Paul az efféle fogalmakkal tudatosan szakít. Mindig csak az egyes embert tekinti s a herbarti képzet-mechanika segítségével az egyén és a környezet szellemi kölcsönhatásából magyarázza a nyelv jelenségeit és építi föl — ritka következetességgel és logikával — rendszerét. Ha ehhez hozzávesszük, hogy példáit a német, francia, angol, ritkábban a görög és latin nyelv történetéből válogatja össze, tehát oly téren mozog, ahol az ellenőrzés mindenkinek módjában áll, könnyen megérthetjük azt a nagy hatást, amelyet Paul könyve nemcsak Németországban tett, hanem a külföldön is.

Steinthal-hoz és Paul-hoz csatlakozik legújabbban Wundt, néplélektanának első részével, amelynek célja az egész nyelvlélektant új alapokra állítani. A Herbart-féle lélektan helyét természetesen Wundt saját lélektana foglalja el, vagyis amint ő mondani szokta, a kísérleti lélektan.

A későbbi fejtegetések helyes megítélhetése végett a Steinthal-Paul és a Wundt-féle rendszernek egy olyan különbségére kell ráutalnunk, amely egyszersmind a két iránynak legfontosabb elvi jelentőségű eltérése.

A nyelvnek történeti és lélektani vizsgálata, bár külön-külön önálló célokat szolgál, egymást kiegészíti, kölcsönösen támogatja. Amilyen mértékben a nyelvtudomány nem lehet el a nyelvtörténet tényeinek lélektani magyarázata nélkül, éppen annyira reászorul a lélektan is arra az anyagra, amelyet néki a nyelv s első sorban a nyelvnek történeti vizsgálata nyújt. Ha a

nyelvtörténet és a nyelvlélektan viszonyát ilyen kölcsönös támogatásnak fogjuk fel, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a Steinthal-féle irány e kettős viszonynak csak egyik felére, a nyelvi tényeknek lélektani magyarázatára volt tekintettel. Hiszen az idézett Steinthal-féle munkának címe is nyilván arra utal, hogy a lélektan, éppen úgy mint a logika, a nyelvtörténeten kívül eső, idegen terület. Ez az egyoldalúság egyenes következménye volt a Steinthal-féle irány lélektani elveinek. Mert hogy a Herbart szorosán egyéni és értelmi lélektana az ő metafizikai lélekfogalmával a nyelvlélektani, tehát első sorban néplélektani kérdésekkel szemben úgyszólván tehetetlen, nem szorul igazolásra. A Herbart-féle lélektant, mint kész, részben metafizikai alapokon fölépült tudományt alkalmazták a nyelvtörténet tényeinek magyarázatára, s csak természetes, hogy Paul, e viszony logikai következményeit levonva, a lélektant mint törvénytudományt állítja szembe a nyelvészettel, mint történeti tudománnyal.

Lehetetlen evvel szemben a Wundt fölfogásának különbségét észre nem vennünk. A nyelvtörténeti és nyelvlélektani kutatások egymást kölcsönösen támogatják. Wundt sem tagadja tehát, hogy a kísérleti lélektan egyszerűbb kérdéseinél nyert szempontokat és eredményeket haszonnal ne lehetne alkalmazni a nyelvi jelenségek vizsgálatában, de szerinte a tudomány mai állásában a kutatásnak főfeladata azt a gazdag lélektani anyagot, amelyet a nyelvtörténet tanulmányozása nyújt, az összetettebb lelki jelenségek magyarázatában értékesíteni.

A két tudomány viszonyának említett egyoldalú fölfogásából magyarázható, hogy a herbartistáknál a nyelvtörténet tényeinek lélektani magyarázata közben igen sokszor nem az adott magyarázat helyessége önmagában, hanem gyakorlati alkalmazhatósága és hasznossága volt a döntő szempont. Világosan kitettség ez Delbrück szavaiból is:

»... Wohl aber muss hier die Frage berührt werden, ob einem Sprachforscher, der etwa von Steinthal zu Wundt übergehen wollte, nicht an irgend einem Punkte seines wissenschaftlichen Betriebes aus der neuen Lehre ernstliche Schwierigkeiten erwachsen würden. Geraten wir nicht, so könnte ein Anhänger von Paul fragen, in Bedrängnis, wenn wir die ganze Anschauung von den im Unbewussten vorhandenen Einzelvorstellungen, Reihen und Systemen aufgeben, welche uns doch in der Sprachwissenschaft nachweislich so gute Dienste leisten? Diese Besorgnis wäre unbegründet. In

der Praxis leisten nämlich dem Sprachforscher der Wundt'sche dunklere Teil des Bewusstseins und die »Anlagen« ungefähr dasselbe, wie der dunkle Raum des Unbewussten mit seinen aufbewahrten Gebilden in der früheren Anschauung..... man sieht: für den Praktiker lässt sich mit beiden Theorien leben« (i. m. 43).

Joggal jegyzi meg erre Wundt, hogy ha egy psychologus azt állítaná, hogy egy nyelvi alak lélektani magyarázatában közönyös, hogy az illető alak történetileg hogyan keletkezett, s csak az fontos, hogy a föltett módon egyáltalában keletkezhetett-e, bizonyára Delbrück volna az első, aki hangsúlyozná, hogy a történetben nincsen kettős igazság s hogy a nyelvtörténeti kutatásoknak is az a céljuk, hogy föltüntessék, hogy ez vagy az az alak hogyan fejlődött, nem hogy hogyan fejlődhetett volna.

Amint a történeti igazság egy, a lélektani igazság is csak egy. Természetesen Wundt sem állítja, hogy a föltétlen igazság minden egyes esetben az ő részén van, s ha rendszerét általában véve Herbart-énál tökéletesebbnek tekinti, erre csak az jogosítja föl, hogy jobbára éppen a nyelvi jelenségek megfigyelésével jutott azokra a lélektani elvekre, amelyeket e jelenségek rendszerezésében alkalmazott, így a képzettársulás, hasonulás, akaratnyilvánulás elemi törvényeire.

II.

A jelbeszéd fogalma és lélektani fejlődése. A jelek fölosztása: rámutató és ábrázoló jelek. A jelbeszéd alaktana. A jelek jelentésváltozása. A jelbeszéd mondatana.

Wundt néplélektanának legérdekesebb s talán legeredetibb fejezete a kifejező mozgásokról s a jelbeszédről szóló rész. Mindama kérdések, amelyeket Wundt munkájának e részében tárgyal, a lélektan és a nyelvtudomány határkérdései: módszeres megoldásuk egyaránt szükséges az elemi akaratni élet, s a kezdetleges nyelvfejlődés tényeinek megértéséhez.

A jelbeszéd a gondolatoknak látható jelekkel való közlése s így középhelyen áll az írás és a hangos beszéd között. A fogalmakat látható jellel jelöli, mint az írás, de e jeleket nem rögzíti tartós anyagon. A *physis* vagy *thesis* kérdése a jelbeszédnél is sok vitára adott alkalmat. Némelyek, az írás analógiájára, a jelbeszédet is a hangos beszéd helyettesítőjének, pótlékának s így tudatos föltalálás eredményének tekintették. Mások, utalva a jel

és a jelzett fogalom közvetlen szemléleti kapcsolatára, a psychophysikai fejlődés mellett kardoskodtak. A főkérdés, hogy vajjon a jelbeszéd föltalálás eredménye-e, vagy pedig az ember psychophysikai szervezetének általános föltételeiből, határozott, mindenütt jelentkező lélektani törvényszerűséggel fejlődött, Wundt kutatásai után eldöntöttnek tekinthető.

A természetes jelbeszéd hasonló föltételek mellett mindig magától s hasonló alakban fejlődik ki; s épen a föltételeknek és a hatásoknak ez az egyezése legkézzelfoghatóbb biztosítéka a fejlődés minden külső kényszertől és önkényes beavatkozástól ment lélektani törvényszerűségének. Ez természetesen nem zárja ki az egyesek befolyását, sem a mesterséges tökéletesítés lehetőségét. Sőt ez utóbbi hatások kezdettől fogva kísérik a jelbeszédet, úgyhogy a kérdés tulajdonképpen az, hogy milyen viszonyban van a természetes fejlődés a mesterséges alakítással, vagy más szavakkal, az általános és egyetemes érvényű lelki törvényeken nyugvó folyamat az egyéni, eredetileg egyetlen tudatra szorítkozó indítékokkal.

A jelbeszédnek az a négy fajtája, amelyre Wundt kutatásai közben leginkább vetett ügyet, lélektani szempontból nem egyenlő értékű. A nápolyiak jelbeszédének sok évszázados története van; a jelek, majdnem kivétel nélkül, konvencionális jelképek, amelyekre a hangbeszéd hatott; ezt mutatja egyes jelek és bizonyos közmondásszerű szólások kétségtelen kapcsolata. A dakotaindiánok jelbeszéde középhelyen áll a fentebb említett konvencionális jelrendszer és a hangbeszédtől teljesen függetlenül fejlődő jelbeszéd között, amelyet kedvező körülmények között a siketnémák szoktak kifejleszteni. A ciszterciták jelbeszéde végre, amelyet tudatos megegyezés hozott létre, nyelvlélektani szempontból csekély értékű, s legföllebb azért tanulságos, mert azt bizonyítja, hogy a közönségesebb érzéki képzetek jelei még közös megállapodás esetén is nagyrészt megegyeznek a természetes jelbeszéd jeleivel.

Ha a jelbeszédnek lélektani fejlődését vizsgáljuk, abból az alaptételből kell kiindulnunk, hogy a természetes jelek kifejező mozgásokból erednek, tehát eredetileg nem képzetet közölnek, hanem indulatot, érzelmet fejeznek ki. A természetes jel első sorban önmagát kielégítő indulatnyilvánulás, képzetnyilvánulással csak másodsorban lesz, amennyiben minden indulathoz egyszerűsmind erős hangulatú képzetek is kapcsolódnak. Így az egyik

egyén kifejező mozgása fölkeltheti a másikban a megfelelő képzet-tartalmat s vele együtt ugyanazt az indulatot is; de másrészt újabb képzeteket is kelthet, s ezek ismét jelekben nyilvánulnak. Ebben az esetben a második egyén jelei már nem a látott jelek ösztönszerű ismétlései: az együttmozgásból (Mitbewegung) felelő mozdulat lett. Ez az átalakulás még mindig az ösztönszerű mozgások határai között történik, de a képzetek, az indítékok váltakozása lassanként az akart cselekvés föltételeit is mindinkább magában foglalja. Egyidejűleg a képzetkapcsolatok is világos értelmi folyamatokká sűrűsödnek; tudatos vonatkoztatások és hasonlítások csatlakoznak hozzájuk; a képzettartalom fokozódó ereje az érzelmi elemeket s velük együtt magát az indulatot is gyöngíti. A jelváltás közben az egyik egyénből a másikba átömlő indulat a jelváltásban nyilvánuló közös gondolkodássá válik.

A jelbeszéd, legalább ami állandó elemeit illeti, még ma is az ösnyelv fokán van, úgyhogy a jel és a jelzett képzet közvetlen kapcsolatánál fogva nem nehéz a jeleknek lélektani természetét s a kifejező mozgásokkal való kapcsolatukat fölismereni.

Az a két alapforma, amelyben az indulat képzettartalma nyilvánul, megfelel a jelbeszéd két alapformájának: a rámutató és utánzó jelek csoportjának. A jelbeszédnek további kialakulása közben a rámutató jelek lényegükben változatlanok maradnak, míg az utánzó (ill. ábrázoló) jelek sajátos jelsorrrá oszolva utánképző, együttjelölő és jelképes jelekké fejlődnek.

A rámutató jel nemcsak a legegyszerűbb, hanem a legeredetibb is; a gyermekeknél legkorábban jelentkezik, s abban az esetben, ha a tárgy a látás körébe esik, a figyelem ráirányításának legbiztosabb eszköze. Vele érteti meg magát eleinte a siket-néma s kezdetben be is éri vele; csak ha elmúlt dolgokat akar elbeszélni, vagy kívánságát s gondolatát kifejezni, kell az utánzó jelekhez fordulnia.

A rámutató mozdulat eredetileg csak jelenlévő tárgyat jelez, s így különösen két képzetcsoporthoz jelzésére alkalmas: 1. jelöli a beszélgetés személyeit (én, te s bizonyos fokig ő, ő k is); 2. a térbeli viszonyokat (fent, lent, jobbra, balra, elöl, hátul, mindig az embernek saját testéhez viszonyítva). Ide tartozik a nagyság és kicsiség jele, az egyes testi szervekre való rámutatás, midőn működésüket vagy tulajdonságukat akarjuk értetni (szem, fül, orr, nyelv = látás, hallás, szaglás, ízlés; ajak = piros).

A szorosan vett rámutató jelek szegénységét jellemzi, hogy

fölsorolt fajaik sok tekintetben már átnyúlnak az utánzó jelek területére. Így a kicsiség és nagyság jelzésénél a rámutató jel egészen utánképzővé válik, az egyes szervekre való rámutatásnál a működés fogalmára való átvitel csak azért lehetséges, mert ez esetben a rámutató jel tulajdonképen az ábrázoló jel megrövidült formája. Midőn végre a térbeli mozgásnak időbeli jelentést tulajdonítunk, már a jelképek határát érintjük, bármilyen természetes is magában véve a két szemléleti forma kapcsolata.

Az ábrázoló jelek első csoportja, az utánképző jelek közvetlenül csatlakoznak az utánzó kifejező mozgásokhoz. Az utánzó jelek vagy rajzoló, vagy alakító (plasztikusok), aszerint, amint a tárgynak csak körvonalait rajzoljuk mutatóujjunkkal a levegőbe, vagy alakját kezünkkel testszerűen utánózzuk. A rajzó jel kezdetlegesebb, s a természetes jelbeszédben gyakoribb. Így a siketnéma a ház kifejezésére tetőt és oldalfalakat rajzol; a szobát négyszöggel, az udvart körrel jelöli. Gyakran, különösen állatoknál, megelégszik egy-egy jellemző testrész lerajzolásával; így pl. a szarv ökröt jelent stb. Folyamatokat és cselekvéseket, amelyeket a hangbeszéd igékkel fejez ki, szintén jelelnek rajzó mozdulattal (pl. a jobb kéz középső és mutató ujjja a bal karon mozgatva = »menés«).

Alakító (plasztikus) jelek leginkább hagyományozott jelbeszédben vannak, s könnyen konvencionálisakká válhatnak. Ilyenfajta jelek Nápolyban: összeszorított ököl kinyújtott mutató- és kisujjal: szarvasfej; ököl kinyújtott hüvelykkel: palack. Az alakító jel némelykor rámutatóval párosul: pl. a két mutató- és hüvelykujj alkotta kör, keletről nyugatra mozgatva: nap.

Azok az utánképző jelek, amelyek a tárgynak csak egy-egy jellemző tulajdonságára utalnak, átvezetnek az együttjelölő mozdulatokhoz, amelyek önkényesen egyetlen ismertető jelet választanak ki, s az emlékezetképet képzettársulás segítségével keltik föl (pl. a siketnémáknál a kalap megemlése = ember). Az együttjelölő természetű alakító jeleknél rendszerint az arc is közreműködik, még pedig olyan módon, hogy az arckifejezés a jel megértéséhez okvetetlenül szükséges érzelmi állapotról tájékoztat, míg a tulajdonképeni együttjelölés a kéz föladata (összeszorított ajak, merev nézés és föltartott mutató ujj = csendre való fölhívás).

A jelbeszéd belső kifejlődésére nézve legfontosabb lépés a jelképes v. képleges jelre való átmenet. Magában véve tkp.

minden jel jelkép, t. i. egy képzet érzéki képe, még pedig, a szóval ellentétben, nem külső és esetleges, hanem teljesen megfelelő jelkép. Szorosabb értelemben mégis akkor nevezünk valamely jelet képlegesnek, ha nem közvetlenül, hanem fogalmi átvitelrel utal a képzetre. Így pl. a félmarok közvetlen képzetársuláson alapuló jele az ivóedénynek; ugyanez a jel, víz' értelemben már képleges (bár jelentése érzéki marad), mivel a képzetársulás egy közvetítő fogalom segítségével történik.

Egy lépéssel tovább vezetnek az oly fogalmak jelképei, amelyeket nem lehet érzékelhetően ábrázolni, midőn pl. az ostobaságot számárfüllel jelöljük. Az ilyen jelekből új képzetársulási tagok közbejöttével könnyen származhatnak bonyolultabb s rendszeren több jelentésű képleges jelek, a melyek jelentése mindig jobban távolodik az utánpéldázótól. Ha így a másodrendű képleges jelsor kifejlődött, lehetséges olyan elsőrendű jelkép is, amelynek kezdettől fogva képleges jelentése volt. Ilyen eset pl. ha a hazugságot a bal mutatóujjnak balra lefelé való mozdításával fejezzük ki, tehát mintegy 'ferde irányú beszéd'; mert ezen a képzeteken kívül e mozgásnak semmi olyas értelme nincsen, amely a közvetlen szemléletnek megfelelne. Az ilyen jelképek, amelyeket nyilván a közlés szándéka teremtet meg, nagyon magukon viselik a tudatos föltalálás bélyegét.

Az egyes jelek kisebb-nagyobb elterjedése rendszeren attól függ, hogy jelképiességük a képzetársulás és appercipálás általános érvényű törvényein alapul-e, (pl. hüvelyk- és kisujj egymással szemben = erős és gyenge) vagy különös szemléleten (pl. Nápolyban az 'igazság' jele, amely Justitia mérlegtartására emlékeztet).

A jelbeszédnek etimológiája után az alaktanára térve át, szembeötlő mindenekelőtt, hogy nincsenek meg benne a logikai kategóriák megkülönböztetésére szolgáló alaki ismertető jelek. A jelbeszéd csak — nagyjából érzéki tartalmú — tárgy-, tulajdonság- és állapotfogalmakat ismer, de rendszeren ezt a három fogalommalakot sem maguk a jelek különböztetik meg. A cselekvést jelentő jel helyettesíthet, csaknem minden megszorítás nélkül, tárgyfogalmat is, és megfordítva. Az ivás jele jelenthet italt és vizet is, a palack jele bort vagy ivást.

A jelek magukban véve csak az egymásután következő fogalmakat jelölik, anélkül, hogy logikai, térbeli és időbeli viszonyukra utalnának. Épen ezáltal a jelbeszéd minden eseményt közvetlen jelenlévővé változtat át s ez viszont megmagyarázza sajátosságos ele-

venségét. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy mi történt, hanem azt is, hogy hogyan történt; az ujjak nemcsak egyszerűen utánozzák a menést, hanem gyorsan vagy lassan mozognak, sietve vagy megdólgottan. A jelbeszéd megérezkíti azokat a gondolati elemeket is, amelyeket a mi viszonysszavaink jelölnek, vagy ha ez nem lehetséges, a képzetek kapcsolatával sejteti őket; így pl. „macska a háztetőn” így bomlik fel: „macska, tető, fent”. „Meghalt, mert nagyon az ivásnak adta magát” = inni, inni, meghalni. A jelbeszéd az alaki elemek hiányán úgy segít, hogy a gondolatokat egyes önálló képzetekre bontja föl, vagy hogy a hallgatag logikai kiegészítést az összefüggésre bízza.

A jelhez tapadó alaki sokértelműség mellett fogalmi sokértelműség is előállhat a jelentés eltolódása folytán. Az utánképző jelnek, hogy azt a képzetet keltse föl, amelyet a beszélő értetni kíván, egyértelműnek kell lennie; pedig már az alakító jelnél a jelentés és alak annyira távol esnek egymástól, hogy ugyanazon jelnek igen könnyen többféle jelentése is lehet. Még nagyobb a képzetkör az együttjelölő jelnél (kalaplevegés jelenthet embert, udvariasságot, köszöntést stb.) s legnagyobb a képlegesnél, akár, mert a jelnek kezdettől fogva több jelentése volt, akár, mert az egyik jelentés a másikból fejlődött. A jelek tehát, éppen úgy mint a szavak, alá vannak vetve a jelentésváltozásnak, amelynek segítségével a gondolkodás változó szükségleteihez alkalmazkodnak. Távolabb eső fogalmakat közbeeső fokok közvetítenek s természetesen a képzetkapcsolatok, melyek az átmenetet lehetségessé teszik, majd külső, majd pusztán esetleges vonatkozásokon alapulnak.

A jelek jelentésváltozásának időbeli sorrendjét ritkán lehet közvetlenül észlelni, mert ezen a téren úgyszólván semmi sincsen, ami az irodalmi emlékeknek megfelelne; rendesen csak a lélektani valószínűség szerint dönthetjük el, hogy melyik jelentés az első és melyik az utólagos fejlemény.

A jelbeszédnek végre van saját mondattana is.

Gyakran hangoztatták azt a fölfogást, hogy a jelbeszédnek nincsen mondata, tehát nincsen nyelvtana sem, mert, szokták mondani, a fogalmi jelek egymás mellé sorolása (alma — apa — én = apám nekem almát adott) nem mondat; hiányzik az a kapocs, amely e jeleket egységes egésszé fűzze össze.

E téves nézet keletkezését eléggé megmagyarázza egyrészt az, hogy a jelbeszédben az igének megfelelő jel igen gyakran

elmarad, másrészt meg az a körülmény, hogy azok az alaki elemek, amelyek a hangos beszédben a nyelvtani kategóriák alá való sorolást végzik, teljesen hiányzanak.

Azonban evvel szemben meg kell jegyeznünk, hogy a hiányzó igefogalmat a legtöbb esetben jelzi a jelet kísérő arckifejezés. Ha az előbb idézett mondatot fölszólító módban gondoljuk, tehát: „apám, adj kenyeret!”, a mondat kérő, fölszólító természetét az »én« vagy »nekem« jelet kísérő, s a rendestől eltérő arckifejezés világosan kifejezné.

Különben az egyes jelek nyelvtani értéke épen attól függ, hogy miképen alakulnak az egyes jelek egységes mondatná. A siketnémák jelbeszédében rendesen az alany áll elül, a jelző, ha egyszerű tulajdonságfogalom, a tárgyfogalom után, a tárgy pedig a cselekvés előtt áll, amelyet elszenved. Így pl. ezt a mondatot »a haragos ember megverte a gyereket« így bontják föl: ember — haragos — gyerek — ütni.

Nagyjában az indiánusok jelbeszédében is ugyanez a jelek rendje, bár hangbeszédük teljesen eltérő szerkezetű.

E föltűnő szabályosságnak oka részben a képzetfolyamat általános törvényei, részben a jelbeszéd sajátos természete. Mivel a jelek tulajdonképen az egymásután következő események utánképzései, a jelbeszéd természetszerűleg olyan sorrendben adja elő az eseményeket, amint az illető egyén átéli őket, s olyan rendben írja le a tárgyakat, amint egyes részei tudatába jutnak. A mondottak alapján erre az egyszerű meghatározásra jutunk: »A képzetek (természetesen a megfelelő jelek is) mindig szemléletességük arányában követik egymást, még pedig a sort a legerősebb képzet nyitja meg; ahol gyöngébb képzet után erősebb áll, új mondat kezdődik.« (Sütterlin.) Ha az egyes képzeteket (szemléletességük szerint) számokkal jeleljük, a Wundttól idézett indiánus jelmondat (»fehér katonák, akiket egy magas állású, de ostoba tiszt vezet, elfogták a Mescalero indiánusokat«.) ilyenformán tagozódna: 123 | 134 | 12: Katonák — haj — fehér | tiszt — magas állású — ostoba | Mescalero — fogva.

A jelbeszéd tehát az összetettebb gondolatot kis részekre bontja, ami a szenvedélyes előadás jellemző sajátossága szokott lenni. Így a jelbeszédben a beszédnek mondatszakaszokra való finomabb tagolása nincs meg; az összetett mondatból mindig egyszerű mondatok egymásutánja lesz.

A nyelv, s már a jelbeszéd is, hű mása az ember lelki életének. Fejlődése azonos a lelki élet fejlődésével. A szellemi fejlődés jellemző alaptörvénye, hogy a következő mindig a megelőzőből fejlődik ki s vele szemben mégis egészen újnak tűnik föl, a »lelki eredők« vagy a »teremtő szinthezis« e törvénye lépésről lépésre nyilvánul ama lelki folyamatok egymásutánjában, amelyek a jelbeszéd fejlődése menetét jelzik.

Ez a fejlődés, amelyben az újat nem a külső erő, hanem a megelőzőben is már működő elemi lelki föltételek fokozása hozza létre, az általános nyelvfejlődés legkezdetlegesebb, de éppen kezdetlegességénél fogva legtanulságosabb példája.

III.

A hangváltozás fizikai és lelki oldala. A hangváltozás fajai. Az egyéni hangváltozás. Hangváltozás és hangcsere. Nyelvkeveredés. Az általános hangváltozás. A szabályos és szórványos hangváltozások. A hangoknak képzettársulási érintkező és távolba hatása.

A 'Néplelektan' harmadik fejezetét (amelyben Wundt a beszédhangok psycho-fizikai fejlődését tárgyalja), félrehagyva, ismertetésünkben a negyedik, a hangváltozásokról szóló fejezetre térünk át, amely a gyakorlati nyelvészt is közelebbről érdekli. Hogy azonban Wundt fölfogásának és fölosztásának elvi jelentőségű eltérése lehetőleg kidomborodjék, talán helyén való lesz az ellentét kedvéért röviden utalni az újgrammatikus* iskola elméletének idevonatkozó főbb pontjaira.

Midőn a 19. század második felében a nyelvkatatók először tettek kísérletet a hangváltozás jelenségeinek rendszerezésére és elméleti megokolására, kétségkívül az az általánosan elterjedt fölfogás vezette őket, hogy szorosabban vett törvényszerűségről csak a fizikai életben lehet szó, míg a lelki folyamatok alakulása nagyrészt a véletlentől függ. Érthető tehát, hogy első sorban arra törekedtek, hogy a hangváltozást fizikai föltételektől függő folyamatnak bizonyítsák. A hangtörvény szerintük a szigorú fizikai törvényszerűség képviselője; hasonló hangtani föltételek mellett — egy és ugyanazon nyelvközösségen belül — a hangok változása egyöntetűen megy végbe. (A hangtörvények kizárólagos-

* Rövidség okáért a Herbart-Steinthal-Paul-féle nyelvélektani irányt e ma már kissé szokatlan névvel jelölöm.

ságának elve.) Ez egyöntetűséget azonban tudattalan lelki erők közbejátszása (analógia) néha-néha megzavarja. Ha a latin nyelvben a szabályos *october* alak mellett *octember* is előfordul, a *september*, *november*, *december* alakok képzettársulási hatása nyilvánvaló. A hangtörvény mellé fölvették kisegítő elvnek az analógiát, amely, midőn a »kivételek« lélektani magyarázatát adja, csak megerősíti a hangtörvények kizárólagosságának elvét.

Kezdetben a képzettársuláson alapuló analógiás hatást nem ismerték el a természeti törvény módjára, vakon működő hangtörvénnyel egyenlő rangú tényezőnek. E régi rang szerinti osztályozás némi nyoma még föllelhető az újgrammatikus iskola ama módszeres követelésében, hogy »analógiás magyarázat csak kivételesen és csakis abban az esetben alkalmazandó, ha a kérdéses hangalak a hangtörvényekből semmiképen nem magyarázható«. Később, midőn a kutatás tere bővült, a lélektani mozzanat mindinkább előtérbe lépett s mint a hangtörvénnyel egyenlő fontosságú magyarázó elv kezdett szerepelni, annyival is inkább, mert az a sajátos helyzet állott elő, hogy a nyelvtudomány a hangtörvények szerint történő »szabályos« változásnak nem tudta okát adni, míg ellenben az ú. n. kivételek a képzettársulásban kielégítő magyarázatukat lelték.

Azonban a rangbeli megkülönböztetés megszűnése nem vonta maga után a minőségi megkülönböztetés megszűnését. Ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a föltételeknek ama kettős sora, amely a hangváltozásokat meghatározza, két teljesen különemű területhez tartozik; a »fizikai« föltételektől függő hangváltozás nem engedi meg a lélektani magyarázatot, sem viszont a lélektani a fizikait. Pedig a hangváltozás fizikai és lelki tényezőinek ez a merev kettéválasztása annál kevésbé volt jogosult, mert, mint említettük, egyelőre még a szabályos hangváltozás indító oka sem volt tisztázva.

Csakugyan: éppen olyan valószínű az a föltevés, hogy a szabályos hangváltozás végső oka az ember lelki szervezetének lassú elváltozásában van, mint az az általánosan elterjedt elmélet, hogy tisztán külső hatások, éghajlat, táplálkozás stb. az ember testi szervezetét átalakítják s ebben az átalakulásban a beszélő szervek is részt vesznek. Az a tapasztalati tény is, hogy a hangtörvény és az analógia sok esetben egymás működését gátolja, tehát egymással valamilyen kapcsolatban van, sokkal érthetőbb abban az esetben, ha az analógiát és hangtörvényt nem külön-

nemű erőknék tekintjük, hanem föltesszük, hogy mindkettőnek az alapja az ember testi-lelki szervezetében van. Az ember nem pusztán természeti tárgy, de nem is szellemi lény, hanem mind a kettő egyszerre: „psycho-fizikai” szervezet, és életnyilvánulásai közül első sorban a nyelv az, amely e kettős működés jegyét kétségbevonhatatlan módon magán viseli. Föltenni már most, hogy van olyan általános nyelvi folyamat, amelyet csupán fizikai vagy csupán lelki tényezők határoznak meg, már eleve is önkényes elvonásnak tűnik föl. A hangváltozás egyes fajainak lélektani elemzése valóban arra az eredményre vezet, hogy lelki folyamatoktól független s csupán fizikai föltételektől meghatározott hangváltozás fölvételének semmi belső valószínűsége nincs.

Mindazon kérdéseknél, amelyek a néplélektan körébe tartoznak, így tehát a nyelv jelenségeinél is, első sorban az egyén és a közösség viszonya jön tekintetbe. Az általános szabálytól való eltérés mindig az egyes emberben indul meg, de az egyéni eltérés csak kedvező föltételek mellett lehet általánossá. Így van ez a hangváltozással is. Az átlagos kiejtéstől való eltérés is természetszerűleg eleinte az egyéni hangképzés sajátása. Első föladatunk tehát az egyéni hangváltozás fajait vizsgálni, s csak azután kutathatjuk azokat az általános föltételeket, amelyek mellett az egyéni eltérés az egész nyelvközösségben elterjedhet. A fejtegetésnek ez a sorrendje annál ajánlatosabb, mert nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ugyanazok az okok, amelyek az egyéni hangváltozásnál hatottak, hatnak az általános hangváltozásnál is. Emellett a kiejtésnek egyéni eltérései alkalmat adnak arra, hogy a hangváltozás egyes fajait mintegy keletkezésük pillanatában figyelhessük meg, míg az általános hangváltozás legtöbb esetben mint bevégzett tény áll előttünk; okaira csak az egyéni hangváltozásból vett analógiák segítségével következtethetünk.

A hangképzés élettani természetéből következik, hogy a hangváltozás az egyes emberben általában véve kétféleképpen mehet végbe: vagy lassanként, fokról-fokra ($aa_1 a_2 \dots a \dots o$), vagy pedig hirtelen, átmenet nélkül, mintegy ugrással (pl. $q > p$; **pinque* > *quinque*). Az előbbi esetben, a szorosabb értelemben vett hangváltozás esetében, a kezdő és a végső fokot számtalan közbeeső hang kapcsolja össze; az utóbbinál, a hangcserénél, az átmeneti hangok hiányzanak.

A lassú hangváltozásra alkalmat ad a hangképzés ingadozása, a hangcserére a hibás hangképzés; ezekhez járul még harmadik okul az idegen nyelvelemek hatása.

A szabályos hangképzés ingadozása nem jelentéktelen.

Ugyanazon hang bizonyos határokon belül ingadozhatik (az egyéni kiejtés átlagához viszonyítva), anélkül, hogy arról a beszélő vagy hallgató tudomást venne. Természetes ki kell zárunk azokat az eseteket, midőn a kiejtés tárgyi föltételek (pl. a környező hangok) hatása alatt változik; az ilyen esetekben tulajdonképen két különböző hanggal van dolgunk pl. *én* és *engem* (tkp. *engēm*).

Még jobban eltér az egyesek hangképzése valamely nyelv-közösség kiejtésének átlagától; hiszen csak ez teszi lehetségessé, hogy ismerősünk hangját ezer közül is megismerjük.

Az ingadozás vonatkozhatik a képzés helyére, a hang tartamára, erejére és a hangszín magasságára is. A hangképzésnek e négy főterületére kiható ingadozás, valamint ezek egymásra hatása folyvást lehetővé teszi a lassú hangváltozást. S valóban már az egyes ember életében, különösen, ha az általános pszichofizikai fejlődésre a nevelés, műveltség, érintkezés különösen is hatással van, folytonos hangváltozás megy végbe, amely nemzedékről nemzedékre természetszerűleg csak fokozódik.

A hibás hangképzés folytán keletkezett zavaroknál a rendes élet jelenségeihez már kórtaniak is járulnak. Az idetartozó eseteknek általában véve három főosztályát különböztethetjük meg: 1. a beszédhibákat (az úgyn. dyslaliákat: hebegés, dadogás stb.), 2. a hangkeveredéseket (paralaliák), 3. a szókeveredéseket.

A dadogást, hebegést vagy a kerületi hangképző szervek hibás alakulása vagy a központi beidegzés (innervatio) zavarai magyarázzák, vagy, s talán ez a leggyakoribb eset, mindakettő egyszerre. Mindig egyéni föltételektől függnnek, s az egyénnel együtt el is tűnnek.

A hibás hangképzés másik két említett faja eleinte szintén az egyes emberre szorítkozik ugyan, de kedvező föltételek mellett általánosan is elterjedhet. A hangkeveredés rendes kísérője a szórakozottságnak, az akarat fegyelmetlenségének, a túlságos sietésnek. Így támad a hangok, szótagok, szavak közbeszúrása, vagy egyéb hangtöltelék a gondolatmenet megakadásánál, egyes hangok, szótagok kihagyása elsietett hangképzésnél, a rend föl-

orgatása, az elővétel, ha a szóképzetek a beszéd folyását megelőzik, vagy végre egy-egy hangnak utólagos hatása.

A szókeveredésnél (szóvegyítés, kombináló szóalkotás, *contaminatio*) valamely szóhoz egy más, hangalakra vagy jelentésre nézve rokon szó társul, s a képzés rendes lefolyását megakasztja; az eredmény rendszeren a két egymással társult szó részeiből alakult hibás összetétel, pl. *szürkönyet* = *szürkület* + *alkonyat*; *csokréta* = *csokor* + *bokréta* (vö. Simonyi Zs. Kombináló szóalkotás. 1890. Nyr. 19: 75, 125, 498; 20: 14, 39, 104, 407, 450, 543; 24: 129).

Ide tartoznak azok az esetek, midőn a kapcsolat a képzet és a szó között olyan gyöngye, hogy egy hasonló hangalakú szó a helyeset egészen kiszoríthatja pl. *Gregorius* helyett *chirurgus* (Fr. Reuter). Ide kell sorolnunk végre a gyermeknyelv hibás szóképzéseit, amelyek különösen a 3.—6. életév között olyan gyakoriak, hogy sokan a rendes nyelvhasználat analógiás alakulásait is a gyermeknyelv e jelenségeire akarták visszavezetni.

A hibás képzés most tárgyalt fajai annyiban megegyeznek egymással, hogy mindig tudattalanul folynak le; a beszélő is rendszeren csak későn, vagy egyáltalában nem vesz róluk tudomást.

Az egyéni hangváltozásnak harmadik oka Wundt szerint a nyelvkeveredés. Annyiban kétségtelenül igazat kell adnunk Wundtnak, hogy a nyelvkeveredés élettani és lélektani kísérő jelenségeinek kutatása sokkal fontosabb az általános nyelvfejlődés megértése szempontjából, mintsem eddig tartották, de az is kétségtelen, hogy azok a tételek, amelyeket Wundt kutatásai alapján fölállít, kissé korai elvonásoknak tűnnek föl s jogosan hívták ki Sütterlinnek különben nem mindenütt mélyreható bírálatát.

Egy bevándorlónak a nyelve az idegen nyelvközösségben rendszeren hirtelen és nyom nélkül eltűnik; egy összetartozó csoport már jobban ragaszkodik anyanyelvéhez, tehát jobban hat környezetére is. Rendszeren a műveltebb faj adja át nyelvét a műveletlenebbnek, s nem megfordítva; ezért az eltanult idegen nyelv rendszeren kevés változást szenved, míg ellenben azoknak az anyanyelvét, akik az idegen nyelvet megtanulják, az idegen elemek eltorzítják. A nyelv egyes alkotó elemei különbözőképen viselkednek a műveltség e küzdelmében: legkönnyebben terjed át a szókincs, legnehezebben a mondatkötés és szóképzés, mert ezek a képzettársulás sajátos törvényeitől függnek.

Evvel szemben nem az átvevő nyelv hanganyaga szenved

változást, hanem az átadóé, és pedig annál inkább, minél alacsonyabb műveltségi fokon áll az átvevő nyelvet beszélő nép. Az idegen hangot már hallás közben áthasonítjuk saját nyelvünk hangjaihoz, az utánképzésnél az idegen hang képzése ismét eltolódik a begyakorlott képzések hatása alatt. Az elzászi németek pl. elég tiszta kiejtéssel beszélnek franciául, de a saját német beszédjükbe kevert francia szavakat és szólásmódokat eltorzítják a német hangképzés hatása alatt. E tények eléggé bizonyítják, hogy az egyes ember a hagyományozott hanganyaggal szemben úgyszólván tehetetlen; hiszen a nyelvnek éppen hangjellemben nyilvánkozik meg a tömeg hatása, amely az egyéni eltéréseket csakhamar elsímítja.

A hangváltozás egyes fajainak vizsgálatában mindig az egyéni hangváltozásokból kell kiindulnunk, de emellett keresnünk kell azokat az általános föltételeket, amelyek mellett az egyes emberben végbemenő változások az egész nyelvközösségben elterjedhetnek.

Az általános hangváltozás alapformái a szabályos és a szórványos változás. Ez a logikai és alaki megkülönböztetés összeesik a lélektanival, amennyiben a szabályos hangváltozás egyszersmind állandó is; a nyelvközösséghez tartozó egyének egész testi-lelki szervezetének lassú változásából magyarázható. Ezzel szemben a szórványos változásokat az egyes nyelvelemek képzettársulása s egymásra hatása okozza.

Mivel a hangváltozások fölsorolt formái egyidőben hatnak, a nyelv állandóan több egymást keresztező törvény hatása alatt van, úgyhogy mindegyikük csak akkor érvényesülhet, ha hatását egy erősebb törvény meg nem semmisíti. Mind e törvények az embernek testi-lelki szervezetében gyökereznek, mégis azzal a különbséggel, hogy míg a szabályos hangváltozás föltételei állandóan megvannak, mivel az egész szervezet átalakulásával vannak kapcsolatban, addig a szórványos hangváltozás föltételei csak bizonyos esetekben érvényesülhetnek. Mind a két fajta hangváltozás törvényszerűleg megy végbe, csak a törvény szót alkalmazzuk mind a két esetben más-más jelentésben: a szabályos hangváltozások törvénye tapasztalati törvény, amely közvetlenül a hangjelenségekre vonatkozik; a szórványos változások törvényei ellenben az általános képzettársulási törvények. Amíg tehát amott csak egyforma természetű hangok esnek ugyanazon törvény hatáskörébe, addig itt a hanganyag szempontjából egyáltalán nem

hasonló esetek is ugyanazon képzettársulási törvény hatása alatt állhatnak. A szabályos hangtörvények közelebb állnak magukhoz a jelenségekhez, mivel a testi-lelki fejlődés amaz általános törvényei, amelyektől függnék, előttünk nagyrészt ismeretlenek, míg a képzettársulási folyamatok, amelyek a szórványos hangváltozások alapjai, tudásunkhoz állanak közelebb.

A szabályos hangváltozás okait kutatva, Wundt sem tud végérvényes vagy legalább egyelőre minden habozás nélkül elfogadható eredményekre jutni. Felfogása talán csak annyiban új, hogy a fejlődő műveltség hatásának nagyobb fontosságot tulajdonít, mint eddig szokás volt. A fejlődő műveltség meggyorsítja a képzetek lefolyását és evvel együtt a beszédet is. Evvel függ össze a ritmus és hangsúly megváltozása is, s ennek természetesen a nyelvben is nyoma marad.

Általánosságban elfogadhatjuk, hogy a műveltség fejlődése közvetve hatással van a nyelv hanganyagára; annál kényesebb-dolog ez elvnek gyakorlati alkalmazása. Wundt az egész germán és új fölnémet hangmozdítást a beszédütem meggyorsulásával hozza kapcsolatba. Ez ellen rögtön kész az ellenvetés: hiszen a beszéd gyorsulása, a műveltségi hatások következtében, állandó természetű; miért szorítkozik hát a hangmozdítás a germán nyelvek életének egy bizonyos korszakára? Erre a kérdésre már Wundt is adós marad a felelettel.

Bonyolult jelenségekkel szemben nem az okok egységét, hanem az okok összetettségét kell magyarázó elvnek fölvenni. A szabályos hangváltozás is ilyen összeszővődött okok okozata; éghajlat hatása, nyelvkeveredés, műveltség fejlődése, s ezzel együtt a beszélő ember lelki és testi szervezetének megváltozása idézi elő a hangváltozást; de az eredményben már hiába keressük az egyes összetevő erők hatásának nagyságát és irányát.

A szórványos hangváltozások csoportjában Wundt megkülönbözteti a hangok képzettársulási érintkező hatását (associative kontaktwirkung der laute) és a hangok képzettársulási távolba-hatását (associative fernwirkung der laute).

A »hangok képzettársulási érintkező hatása« névvel Wundt azokat a hangváltozásokat jelöli, amelyeket a nyelvtanok eddig a hasonulás és hasontalanulás fejezetében tárgyaltak. Közös föltételük, mind a közvetett, mind a közvetlen érintkezésnél, hogy az egymásra ható két hang egyideig együtt legyen a tudatban.

Steinthal az előreható hasonulást mint lelki folyamatot szembe állította a hátrahatóval, mint mechanikai folyamattal. Wundt jogosan tiltakozik e megkülönböztetés ellen. A beszéd folyamán minden hangelem kettős lelki hatásnak van kitéve: hatnak reá egyrészt a következő, a tudatban már fölesillanó képzetek, másrészt a már kimondott szavaknak és szórészeknek a tudatban még visszamaradt képzetei.

Hogy e hatások közül melyik győz, az mindig sajátos körülményektől függ. Ahol a hátraható hasonulás gyakoribb, föl kell vennünk, hogy a gondolatfolyamat leginkább előre, a jövőre képzetek felé irányul; a képzeteknek ezt az előretörését a beszéd gyorsulásával hozhatjuk kapcsolatba; ez viszont, mint fentebb láttuk, a fejlődő műveltség következménye. Az előreható hasonulás ellenben tulajdonképen a hangismétlés egy fájának tekinthető, s így az előbbinél mindenestre eredetibb folyamat.

Az előreható érintkező hatásnál a megelőző hangképzés mozgásérzetén kívül az épen kiejtett hangok akusztikai hatása is szerepel; a hátraható illeszkedésnél csak a tudatba toluló mozgásérzet működik.

Mind az előre-, mind a hátraható érintkezési hatásokat azok a képzettársulások magyarázzák, amelyek a kiejtett hang-elemeket a megelőzőkkel és a következőkkel összekapcsolják. A hasonuláshoz a képzettársulás közvetlen és egyidejű. Az indukáló hang (Wundt használta műszó) oly módon hat az indukáltra, hogy a tudatból vagy teljesen kiszorítja, vagy legalább magához hasonlóná teszi. A hasonulás folyamata tehát lélektani értelemben is hasonulás (vö. Wundt: Grundr. der Psychologie³ 270. lap).

A hasonlalanulás esetében a képzettársulás egymásután az indukáló hang az indukálttal csak időbeli egymásutánban képzelt egészet alkot, vagyis csak annyira hatnak egymásra, hogy az egész szó ejtése könnyebb legyen. Hiszen a hasonlalanító folyamatot, mihelyt az 'egymásután' képzettársulás egyidejűvé válnék, rögtön hasonulás váltaná föl.

A hangok képzettársulási távolba hatása címén Wundt a hasonulásnak oly eseteit tárgyalja, amelyeket a nyelvtudomány eddig, a hatásnak külső eredményét tekintve, analógiás alakulásoknak nevezett.

Wundt osztályozása némileg eltér az elfogadott fölosztástól. Paul tartalmi és alakai csoportokat (és alakulásokat)

különböztetett meg, aszerint, amint ugyanazon szónak (vagy fogalmilag rokon vagy ellentétes szavaknak) különböző alakjai társulnak (*ház, háznak, házak, házas*....) vagy különböző, de egy nyelvtani osztályba tartozó szavak kapcsolódnak (*háznak, embernek, népnek*....; *mentem, futottam, ettem*...). Wundt a Paul-féle tartalmi csoportból különválasztja azokat az eseteket, mikor a képzettársulás alapja a fogalmi rokonság, s fogalmi hasonulásnak nevezi; az összes többi eseteket nyelvtani hasonulás néven foglalja össze.

Mind a két főcsoport két-két alcsoportra oszlik; a fogalmi hasonulásnál aszerint, amint a fogalmak rokon- illetve ellentétes értelműek; a nyelvtaninál pedig megkülönbözteti a belső (Paulnál tartalmi) és a külső (Paulnál alaki) hasonulást.

Ami e jelenségeknek lélektani magyarázatát illeti, Wundt az analógiás hatás összes fajait lelki asszimilációnak tartja. Asszimiláción az egyidejű képzettársulás oly fajtát érti, amely-nél a szereplő képzetek egyes elemei egymáshoz hasonulnak. A nyelvi hasonulás esetében is nem egyes szavak, hanem egész szócsoporthatnak, s másodszor nem egész szavak, hanem csak egyes szóelemek, míg a többi elemeknek semmi hatásuk nincsen. Így Wundt szerint az ilyen esetekben mint *starb — sturben — starben*, az *a* az indukáló hang és az *u* az indukált, vagyis *u* helyett *a*, nem pedig *sturben* helyett *starben*. Hogy ez csakugyan minden egyes esetben úgy van-e, s hogy nincsenek-e olyan esetek is, midőn mégis egész szavak képzettársulási hatását kell fölten-nünk, egyelőre alig tekinthető véglegesen megoldott kérdésnek. (Vö. Delbrück, Grundfr. 111. l.)

Az ú. n. »analógiás alakulások« csak egyes elszigetelt esetek, amelyekben a rendes nyelvhasználatból való eltérés miatt az elemi lelki erők működése szembeötlőbb. Tulajdonképen a beszélés folytonos analógiás képzés és hasonítás. Ha valamely nyelvet folyékonyan beszélünk, minden habozás nélkül képezzük a főnév eseteit, az ige alakjait, anélkül, hogy őket minden egyes esetben külön megtanultuk volna. Valóságos lappangó paradigma-szerű képzetsorok vannak bennünk; nem egyes önálló képzetek, hanem elemi működési készségek (*functionale dispositionen*), s ezek közül esetről-esetre az hat, amelyikre nézve a tudat állapota éppen kedvező.

IV.

Az összetételek lélektani osztályozása. Az eddigi osztályozások lélektani értéke. Az összetétel fokozatai: agglutinatio, részleges és teljes összeolvadás.

Az összetétel keletkezése lélektani szempontból kettős folyamat: egyrészt analízis, amennyiben az összetétel tagjai a mondat egészéből kiválnak, másrészt szintezis, amennyiben az így kivált mondatelemek szorosabban kapcsolódnak, s a mondat többi szavával szemben új, önálló egységet alkotnak. Ha azonban a szóösszetétel egyes eseteit vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy az analitikus és szintetikus folyamat a legtöbb esetben nem egyenlő mértékben érvényesül. Az összetétel keletkezésénél ható eme két lelki folyamat viszonyát véve tekintetbe, három csoportot különböztethetünk meg.

Az első csoportba tartoznak azok az összetételek, amelyek szemmel láthatólag közvetlenül a mondat egészéből váltak ki. Ezekben az esetekben az analitikus mozzanat anynyira előtérbe lép, hogy az összetétel egyszerű mondattani tagolódás eredményének tűnik föl; az egyes tagokat összekapcsoló lelki erők hatása (szintetikus mozzanat) egészen másodrendűnek tetszik.

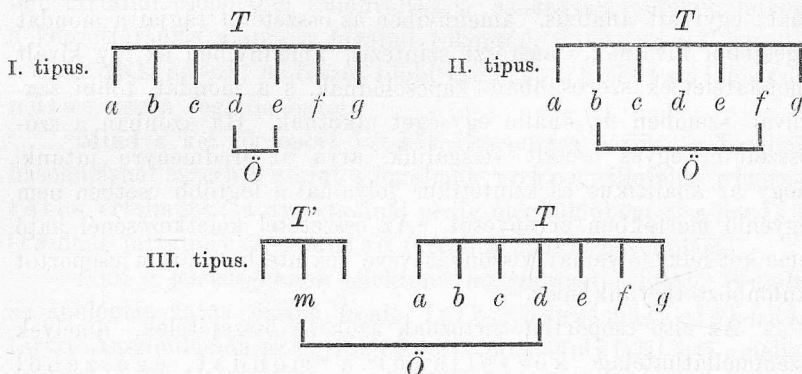
A második csoportba sorolhatjuk azokat az összetételeket, a melyeknek tagjai, úgy, mint az összetételben szerepelnek, nem állhattak mondatban egymás mellett; a képzettársulás, amely a tagokat összefűzte, alakilag is változtatott rajtuk. Ebben az esetben a szintetikus folyamat szorította háttérbe az analitikust.

A harmadik csoportot végre azok az esetek teszik, amelyekben az összetétel egyik tagja minden valószínűség szerint nem is tartozott eredetileg abba a teljes képzetbe,* amelyből a másik tag kivált. Ez az utóbbi tag, mely egyszersmind a főfogalmat jelelte, képzettársulás útján, egészen más mondatkapcsolatokból vonzotta magához az előbbbit. Az ilyen fajta összetétel keletkezése majdnem egészen szintetikus folyamat; az analízis jóformán csak egy szó kiválasztására szorítkozik.

* Jobb szó híján = *Gesamtvorstellung*. Vö. Wundt, *Logik* I. 33.

»Mit diesem Namen .. belegen wir solche Erzeugnisse, in denen sich mehrere Vorstellungen zu einer neuen vereinigen, die von zusammengesetzterer Beschaffenheit ist.« ... »Die Gesamtvorstellungen sind jedesmal zugleich einzelne Denkkakte, also simultane Verbindungen...«

Ha a teljes képzetet T -vel jelöljük, s az a, b, c, \dots mondat-elemeket, a melyek ennek fölbontásából keletkeztek, egyelőre egyszerűen egymás mellé rendeltéknek gondoljuk, a következő képleteket kapjuk (az eredményt, az összetételt, \ddot{O} jeli):

Az összetételekre is alkalmazva a hangváltozásoknál használt elnevezéseket, azt mondhatjuk, hogy az első csoportbeli összetételeket képzettársulási érintkező hatás, a második csoportbelieket képzettársulási közelbe hatás, a harmadik csoportbelieket képzettársulási távolba hatás hozta létre.

Wundt az első típusra a francia *pourboire* szót hozza föl; s valóban nem nehéz elképzelni olyan mondatokat, amelyekben a *pour* és *boire* szavak egymás mellett álltak s így az összetétel keletkezésének kiinduló pontjául szolgálhattak, pl. *tenez ça pour boire* vagy *voici deux francs pour boire* stb. Vagy akár úgy foghatjuk föl a dolgot, hogy a *pourboire* kifejezés kihagyásos mondat, s a taglejtés, arckifejezés pótolta adandó alkalommal a hiányzó mondatrészeket.

Érdekes, hogy nálunk Zolnai 'Mondattani buvárlatok' című értekezésében (NyK. 23:35) Wundtéhoz egészen hasonló eredményre jutott, természetesen nem nyelvlélektani, hanem nyelvtörténeti megfontolások alapján. »Tárgyalandó példáink — írja Zolnai az idézett helyen — arra az észleletre fognak bennünket vezetni, hogy a mondatoknak rendszerint együttálló, közvetlenül egymás mellett s többnyire bizonyos értelmi kapcsolattal is szorosabbra fűzötten jelentkező részeivel úgyszólván egységes elemként bántak el nyelvszellemünk, midőn nem csupán egységes mondatrészt, más, logikailag hozzájuk nem illő kifejezések, mondatrészek jelző-

jéül, vagy kiegészítőjéül használja őket, hanem valóban egy szónak, tőnek tekinti....» Egy más helyen:»mintha birokra kelhének a mondat egyes részeit egybefűző vonzóerők, s küzdelemben átalakítanák a szócomplexumokat, midőn egyik hatalmasabb erő a másiknak vonzásköréből ragad magához tömegeket, avagy egymástól eredetileg független mondatelemek egyesülnek egy szótestté». Így keletkezett a magyarban egész sereg összetétel, pl. *testvér, egymás, nélkül, semmi, sehol, szintúgy, aki, amely, egyetért, mennydörög*. Az összetétel keletkezésének ez a módja amelyet Zolnai találóan tapadásnak nevez, nyilván azonos a Wundt-féle képzettársulási érintkező hatással.

A második csoportba tartoznak az olyan összetételek, mint *asztalláb, háztető, köfal; Trinkgeld, Apfelbaum* stb. Itt már nem gondolhatunk arra, hogy az összetétel közvetlenül a mondatból vált volna ki, mint a tapadás esetében; *az asztal lába, az asztalnak a lába, Geld zum Trinken* lehetséges volna mondatkapcsolatokban is, de *asztal láb, trink Geld* már nem. Az ilyen esetekben az összetétel két olyan képzet kapcsolatát jelzi, amelyek egyidejűleg szerepeltek egy tárgy vagy egy cselekvés észrevételében s ennél fogva abban a teljes képzetben is, amelynek fölbontása a nyelvi mondat. A második csoport összetételeit tehát észrevételi képzettársulás hozza létre.

Nem így vagyunk a harmadik csoportba tartozó összetételekkel, mint pl. *vérfű, szarvasbogár; Blutbuche*, stb. A *vérfű* esetében a szemléletben eredetileg csak a fű képzete van adva, a *fű* képzetének sajátos jegyei közül a vörös szín fölkeltette a *vér* képzetét, amely eredetileg más teljes képzetekbe tartozott, s így a fű képzetével csak utólag társult. Ebben az esetben az összetétel keletkezése emlékezeti képzettársulásra vezethető vissza.

Wundt álláspontjáról nem lesz nehéz az összetételek eddig szokásos osztályozásának lélektani értékét meghatározni.

Aszerint, amint a két tag viszonya alakilag is kifejezésre jut, vagy nem, jelölt és jelöletlen összetételeket szoktak megkülönböztetni pl. *Διόσκουροι, respublica, Gottesgericht, egyetértés* jelelt összetételek; *δημογέρον, Vaterhaus, asztalláb*... jelöletlenek.

Nyilvánvaló, hogy az összetétel külső alakja lélektani szempontból csak közvetve érdekes, amennyiben a kapcsolat módja, a *Διόσκουροι*-féle esetekben az analitikus, a *δημογέρον*-féle esetekben a szintetikus mozzanat előtérbe lépésére utal. Teljesen érték-

telen Wundt szempontjából Darmesteter osztályozása, aki a nyelvtani kapcsoló elemek elhagyását (*ellipse*) tekinti a valódi összetétel ismertető jegyének, míg az olyan eseteket, ahol 'kihagyás' nincs, a valódi összetétellel szemben *juxtapositions*-nak nevezi.* Darmesteter figyelmen kívül hagyja, hogy az összetétel egységének érzete a *juxtaposition* esetében épen olyan erős, mint az *ellipse* esetében, s hogy a külső alak annál kevésbé fontos, mert az összetételben foglalt egyes képzetek eredetileg (t. i. amíg utólagos hang- és jelentésváltozás nem áll be) éppen olyan világosan elválaszthatók az egyik esetben, mint a másikban.

Még az alaki osztályozásnál is kevesebb értéke van az általánosan elterjedt logikai osztályozásnak. Valóban nehéz elképzelni, hogy mennyiben fontos vagy jellemző az összetételre nézve az, hogy tagjai milyen logikai viszonyban vannak egymással; hogy egymás mellé vannak-e rendelve, vagy egymás alá, hogy főnév határoz-e meg melléknevet (*vérpáros*) vagy melléknév főnevet (*kisasszony*), vagy főnév főnevet (*kőfal*) stb....? Hiszen hasonló logikai viszonyokat megállapíthatnánk nemcsak az összetétel tagjai között, hanem bármely két találonra kikapott szó között is. A logikai viszony nem oka a két tag kapcsolatának.

Az összetétel keletkezését mindig képzettársulás magyarázza; képzettársulás kapcsolja össze az összetétel elemeinek megfelelő egyes képzeteket, úgyhogy az eredmény az apperceptióban mint egységes képzettartalom szerepel.

Az összetételnek további fejlődése menetét alaki és jelentésbeli változások jelzik; mind a két folyamatnak közös eredménye, hogy az összetétel tagjai, amelyek eleinte csak laza kapcsolatban voltak, egyre szorosabban fűződnek egybe. Egyidejűleg a két részletképzet elveszti önállóságát, s a fejlődésnek végső fokán az összetétel ismét egyszerű szóvá olvad össze.

Wundt az imént vázolt fejlődésnek három állomását különbözteti meg. Az első az *agglutination*.** Ilyen összetételek pl. *háztető*, *vérvörös*; *Taufstein*, *Regierungsrat* stb.

* »... la juxtaposition n'est qu'une simple réunion de termes rapprochés par les hasards de l'usage; la composition est une union intime de mots, dont le rapprochement a sa raison d'être dans l'ellipse«. (Mots composés, 8. 1.)

** ... die Agglutination der Vorstellungen (bildet) die erste Stufe apperceptiver Verbindung: unter ihr verstehen wir jene Verknüpfung ursprünglich associativ verbundener Vorstellungen, bei welcher wir uns zwar

A fejlődésnek második állomása a részleges összeolvadás. Leggyakoribb azokban az esetekben, midőn az összetétel hangalakja változatlan ugyan, de jelentésfejlődése olyan természetű, hogy az elemek jelentését kisebb-nagyobb mértékben elhomályosítja, pl. *melegágy, egérút, nagyapa*. Még jobban közeledik az összetétel a teljes összeolvadás felé, ha egyik tagja, mint önálló szó, kiveszett a nyelvhasználatból, vagy alakilag fölismerhetetlenné lett, pl. *tegnap, böstörő, szemöldök*. A képzők és a ragok fejlődése is ezen a ponton indul meg.

A fejlődésnek utolsó fokán, a teljes összeolvadás esetében, az összetett szó ismét egységessé lett, s az egyszerű szótól többé nem lehet megkülönböztetni, pl. *ünnep, nép, húsz, harminc*. Ilyenkor már csak nyelvtörténeti vagy összehasonlító nyelvészeti kutatás derítheti ki, hogy az illető szó valamikor összetétel volt.

V.

A névszó fogalom általános fejlődése. Névszó és ige. Főnév és melléknév.

A nem kifejlődése. A szám kifejlődése. A névszó esetei.*

Az egyes ember tudata is világosan mutatja, hogy a tárgyfogalmak milyen fontosak az emberi gondolkodás fejlődésében.

der Bestandtheile noch deutlich bewusst sind, aber aus denselben eine resultierende Gesamtvorstellung gebildet haben... (Grundz. der phys. Psych.⁴ II: 476.)

* Wundt a 'Néplélektan' II. kötetében eltér az I. kötetben követett módszertől annyiban, hogy lehetőleg nagyobb mértékben veszi figyelembe a nem indogermán nyelvek tanúságait is, sőt rendszerét gyakran éppen rájuk alapítja. Ez az eljárás — így ítélünk első pillanatra — kétségtől helyes; mert világos, hogy a ki az emberi nyelv lélektanát vizsgálja, nem mozoghat az indogermánság vagy a semita nyelvek szűk területén s kíváncsi, hogy ha nem is a világ összes nyelveit (hisz ez lehetetlenség), de legalább az egyes nyelvcsoporthoz egy-egy főképviseletét állandóan szem előtt tartsa. Az ú. n. 'természeti' népek nyelve rá nézve éppen olyan fontos, ha nem fontosabb, mint a művelt népeké. E magában véve kétségtől helyes gondolat gyakorlati kivitele azonban sok akadályba ütközik. Kétségtelen először is, hogy a természeti népek nyelveinek is hosszú, előttünk ismeretlen története van. Így azután lépten-nyomon ki vagyunk téve annak a tévedésnek, hogy tudatlanságunkban lélektani magyarázatát adjuk olyan nyelvi jelenségnek, a mely valójában már hosszú fejlődés eredménye.

Talán még ennél is nagyobb baj, hogy azoknak a nyelveknek jó részét, melyekre W. hivatkozik, csak nagyon kevésbé megbízható följegyzések, gyűjtések alapján ismerjük. Hozzá még W. legtöbb adatát másodkéz-

A tulajdonságot csak a tárggyal együtt tudjuk elképzelni, a melyhez tapad; még inkább áll ez az állapot és a folyamat fogalmairól, melyek a tárgyfogalmak egymáshoz való viszonyát és változását fejezik ki. Mind a három fogalom föltételezi tehát a tárgyfogalmak előzetes megkülönböztetését és megnevezését.

Ezek után természetesnek fogjuk találni, hogy minden nyelvben a névszó a gondolat tulajdonképeni hordozója, míg az ige háttérbe szorúl, sőt sok esetben alakilag többé-kevésbé fejletlen marad. Még a fejlődésnek aránylag magas fokán álló nyelvekben is, a milyenek pl. az ural-altáji nyelvek, az igenevek nagy száma és gyakori használata nyilván a névszó ősiségét bizonyítja. A pusztá igenév gyakran áll a jelen vagy a múlt idő harmadik személye helyett; a magyarban *mén, vagyon*; a finnben: *menevät* (= *mene-vä-t* = *men-ő-k*): a vogulban: *uri* 'tart' és 'tartó' (*jüntép uri nāj* = *tű tartó nő*); a szibériai kott nyelvben: *onka* 'halott' és 'meghalt' (vö. magy. *szökött*). Az igenév birtokos névmással ellátva a befejezett cselekvést jelöli; pl. a magyarban *futott-am*. A kísértő (mellékmondati) cselekvést igeneves szerkezet fejezi ki: *láttam őt jöttömben*, finn.: *lasten nukuessa voimme lukea*.

A névszók körében maradvá, a főnévnek, mint a tárgyfogalom hordozójának eredetiségét és elsőségét világosan jelzi a hozzá legközelebb álló névszó-osztályhoz, a melléknévhez való viszonya. Kétségtelen, hogy még azokban a nyelvekben is, melyek ma pontos különbséget tesznek a főnév és a melléknév között (mint pl. az indogermán és a sémi nyelvek) eredetileg a két beszédrészt nem alaki jel, hanem a fogalomi tartalom különböztette meg. A melléknév függésének általánosan elterjedt jelzése, az egyezés és fokozás, nem minden nyelvben s nem mindenütt egyenlő mértékben fejlődött ki.

A polinéziai nyelvekben s több amerikai nyelvben a melléknév egyszerű névszótó, mely változatlanúl járul a főnévhez; sőt az állítmányi melléknév cselekvést jelző szócskával ellátva igenévvé is lehet. A kottban minden primitív melléknév egyszersmind főnév is; *čal* = 'hideg' és 'hidegség'. Schiefner szerint kétségtelen, hogy mindig a főnévi jelentés az eredeti. A fejlődés második fokának tekinthetjük azt az átmeneti állapotot, midőn a névszó

ből, a céljaira természetesen igen alkalmasan berendezett Fr. Müller-féle Grundriss-ból vette. Ismertetésemben, a mennyire tölem tellett, W. példái helyett újakat adok, olyan nyelvek köréből, a hol a személyes ellenőrzés inkább volt módomban.

előtt álló melléknév változatlan, míg az értelmező főnévvel egyezik: pl. a magyarban: *jó embereknek*, de »vettem neki csizmát, pirosat«. Általában a különböző nyelvcsaládokba tartozó nyelvek összehasonlítása arra a föltevésre vezet, hogy a melléknév egyezését leginkább azok a nyelvek fejlesztették ki, melyekben a jelző követi a jelzett szót, míg az ellenkező esetben a jelző változatlan marad (pl. a finn-ugor nyelvekben). Hogy a jelző hátravetése oka-e az egyeztetés kifejlődésének, vagy okozata, nehéz volna eldönteni. Wundt is megelégszik a tény megállapításával.

Lélektani szempontból még érdekesebbek azok az esetek, midőn a ragok, melyek a tárgyfogalom módosulását jelzik, nem a főnévhez, hanem a rá következő melléknévhez járulnak. A baszk nyelvben a melléknevet rendszeren utána vetik a főnévnek, még pedig olyanformán, hogy a névelőt (helyesebben a ,névutót', mert a baszk nyelvben az artikus, ép úgy mint az oláhban, a főnév után következik) nem a dolognév, hanem a tulajdonságnév kapja, s ugyancsak azt is ragozzák: pl. *ur garbi-á*, tiszta víz (tkp. víz tiszta), dat.-ban: *ur garbiari* vagyis mintegy ,víz tisztának'. Az ilyen esetekben a főnévi és a melléknévi fogalom a szemléletben olyan szoros kapcsolatban van, hogy minden módosítás, még a számjelzés is, mely természeténél fogva csak főnevet illethet meg, minden nehézség nélkül átvihető a melléknévre is.

Általában úgy látszik, hogy a nyelvfejlődés kezdő fokán az összes fogalommodosítások egyaránt vonatkozhattak a főnévre is, meg a melléknévre is, s a főnév, mint a tárgyfogalom kifejezője csak lassan hajtotta uralma alá a melléknevet. Legjobban mutatkozik ez a fokozásnál, a kiegészülés eseteiben (Suppletivwesen). Az indogermányságban Brugmann szerint ugyanazok a képzők, melyek ma a fokozást fejezik ki, eredetileg főnevekhez is járulhattak; fokozó jelentésüket nyilván csak később, a tárgy- és tulajdonságfogalmak különválása után vették föl, míg azelőtt egyes névszófajokat különböztettek meg. A kiegészülés esetei (a midőn t. i. ugyanazon fogalom fokozására különböző tövek szolgálnak pl. *ἀγαθός, ἀμείνων, ἀριστος*) a nyelvfejlődés ama régi fokának emlékei, midőn a melléknév fokozása még nem fejlődött ki, vagy más szóval, mikor a fokbeli különbséget egyúttal minőségbelinek is érezték s így különböző tövekkel fejezték ki.*

* Wundt szerint tulajdonképeni fokozás csak az indogermán nyelvekben van. »Den in weiter Verbreitung vorkommenden Steigerungen des Eigen-

Általában a névszóknak faj- és rangbeli megkülönböztetése régen sokkal általánosabb lehetett, s a fejlődés kezdetén álló nyelv a főnevek fogalmi rokonságát valószínűleg alakilag is kifejezte. Legvilágosabban mutatja ezt a bántu nyelvcsoporthoz tartozó előragok az összes főneveket kilencz vagy tíz csoportba osztják; e ragok — eredeti jelentését néhány még ma is megőrizte — eleinte nyilván az emberek, állatok, növények, szerszámok különböző csoportjait jelezték. Hasonló megkülönböztetés nyomait őrzi az indogermánságban néhány fogalmilag rokon szócsoporthoz tartozó végzete; pl. a rokonságnevek: *pater, mater, frater*; *vater, mutter, bruder, schwester, schwager* stb.

E tény lélektanilag csak egyféleképpen értelmezhetjük: föl kell tennünk, hogy az a képzetkapcsolat, mely az egy fogalmi csoportba tartozó szavakat összefűzi, hangalakjukra is hat, még pedig olyan irányban, hogy a szavak azon eleme, mely nem az illető képzet sajátos tartalmát jeleli, alakilag is kiegyenlítődik.

Az egyes névszófajok megkülönböztetésénél, nyelvtörténeti eredményeinél fogva, sokkal fontosabb az a másik tény, hogy a primitív nyelv, igen sok esetben, a névszókat rang szerint is csoportokba osztja. E rang szerinti osztályozás maradványa — a fejlettebb nyelvek egy részében — a három (néhol két) grammatikai nem megkülönböztetése. Wundt a fejlődés menetének szemléltetésére az idetartozó jelenségeket öt csoportba osztja.

I. Magasabb és alsóbb rendű lények megkülönböztetése, külön az irokézek nyelvében. Az első osztályba tartoznak: az isten, a többi felsőbb lény és a férfiak; a másodikba: a nők, a gyermekek s az összes többi élő lények és élettelen tárgyak. Nyilvánvaló, hogy isten, a felsőbb lények stb. nem azért kerültek egy csoportba, mintha az irokézek őket hímneműeknek, míg velük szemben a a nőket, gyermekeket, tárgyakat nőneműeknek fognák föl, hanem azért, mert az első csoportbelieket magasabb rendűeknek, a második csoportbelieket alacsonyabb rendűeknek tartják.

schaftsbegriffes durch Wort- und Lautwiederholung fehlt die für unsere Comparison charakteristische Dreistufigkeit . . . Zudem bildet sie nur eine besondere Anwendung der über alle Wortformen übergreifenden Begriffssteigerung durch Reduplication . . . » Kétségkívül áll ez bizonyos nyelvekre, de azért vannak kivételek is. Legalább részemről nem tudom átlátni, hogy mi lényeges különbség van *δίκαιος, δικαιοτέρος, δικαιοτάτος* vagy *κακός, κακίων, κακίστος*-féle fokozás és a finn *hyvä, hyvämpi, hyvin*, vagy a baszk *ēiki, ēikigo, ēikien* fokozás között.

II. Emberi lények (a nők is) és tárgyak az afrikai fulbe törzs nyelvében.

III. Élők és élettelenek megkülönböztetése. A dakoták nyelvén e két osztályt csak az különbözteti meg, hogy az élő lények többes számát rag jelzi, az élettelen tárgyakét nem. Minden esetre hasonló különbségtevés maradványa a mandsuban az, hogy némely többes jel csak élő lényt jelölő szóhoz járulhat.

IV. A férfi és nő megkülönböztetése s e megkülönböztetés átvitele a többi tárgyfogalomra (a semita és hamita nyelvekben).

V. A három nem megkülönböztetése az indogermánságban s kissé módosult alakban a hottentott nyelvekben.

Ez öt csoport összeállítása világosan mutatja, hogy a három nem kifejlődését nem annyira a természetes nemeknek a tárgyakra* való félig-meddig költői átvitele, mint inkább rangbeli megkülönböztetés előzi meg és magyarázza. A fejlődés menetét már most úgy képzelhetjük el, hogy eleinte azonos rangcsoportba tartozó fogalmakat jelölő szavak alakilag is egymáshoz idomultak, vagy a képzetársulás, a mely ebben az esetben a szavak alaprészből indult ki, hatott a közös nemi végzet kifejlődésére. E tartalmi képzetkapcsolatokhoz azonban már korán alaki képzetkapcsolatok is járultak, a melyek megfordítva a szóvégzetből indulva ki a névelőre, a mutató és vonatkozó névmásra, és a főnévtől függő melléknév végzetére hatnak.

Természetesen a különböző területeken vagy különböző korokban a képzetkapcsolatok más-más irányt vehettek föl s így az ingadozások nem voltak kikerülhetők. A hangváltozások is gyakran gyengítették e képzetkapcsolatokat, úgy hogy végre úgy tűnt föl a dolog, mintha a pusztá véletlen vagy a szokás döntene a szavak nemére nézve.

Az egyes és többes (néhol kettős) szám megkülönböztetése egyidejű a számfogalmak fejlődésével. De a míg a számlálás szűkebb keretek között mozog, addig az egység és többség szembeállításuk sokkal határozatlanabb, s így a többes szám nyelvi kifejezése is gazdagabb és változatosabb lehet.

Ha a különböző kifejezőmódokat fejlődésük szerint akarjuk sorrendbe állítani, azokból az esetekből kell kiindulnunk, midőn a két szám nyelvbéli megkülönböztetése egyáltalában nem, vagy

* Vö. Grimm J. Deutsche Grammatik.

csak részben fejlődött ki. Az előbbire alig találunk biztos példát, az utóbbira annál többet.

Igen sok nyelvben a tárgyszó, akár egy, akár több tárgyat értenek rajta, változatlan marad, s csak a magasabb rendű lények nevei kapnak többes jelt. Így van ez az ural-altaji nyelvek közül pl. a mandsuban; bizonyos többes jelek csak élő lényt jelölő szóhoz járulhatnak. E jelenség magyarázata nyilván az, hogy a kezdetleges képzelet a többséget nem sok egyes tárgy összegének, hanem összefoglaló egésznek fogja föl; ugyanaz a szó tehát egyként jelölheti az egyes tárgyat meg a hasonló tárgyak egész csoportját is. Természetes, hogy ez leginkább alacsonyabb rangcsoportba tartozó szavaknál, különösen tárgyak neveinél fog megtörténni. E föltevés helyességét bizonyítják azok a nyelvek, a melyekben a rendesen csoportosan jelentkező tárgyaknak, pl. a páros testrészeknek szavai magukban rendszerint többes jelentésűek pl. a magyarban: *kéz, szem, fül, láb*; az egyes számot külön szóval kell megjelölni: *félkéz, félszem, félful, félláb*.*

A számjelzésnek legegyszerűbb módja kétségkívül az, midőn a névszó egyes, kettes, hármas számát a hozzá függesztett határozott számnevek. 1, 2, 3 fejezik ki.** Sokkal gyakoribb, bár lényegében az előbbivel azonos jelenség, hogy a többes számot a névszóhoz járuló határozatlan számnév, vagy általános jelentésű gyűjtőnév jelzi. Pl. a japáni nyelvben *ban-koku* az összes országok (ban = 10000): ugyanígy a mandsuban egész sereg gyűjtőnévvel (*sei, urse, tome, tumen* stb.) jelzik a tárgyszavak többesét.

A többes jelek második csoportját a hangutánzó jelek teszik: vagy hangismétlés, vagy hangnyújtás.

A hangismétlés vagy az első szótagra szorítkozik (pl. *teodi* 'ember' többes sz. *teteodi* (a szonor nyelvben, Amerika) vagy az egész szó hangtestére kiterjed, mint pl. a mandsuban, a csukcsban és a japáni nyelvben. A csukcsban: *lin* 'szív', több. *lin-lin*; a korjakban: *muien* 'szunyog', több. *muien-muien*; a japánban: *kuni* 'ország', több. *kuni-guni*; *toki* 'idő', több. *toki-doki*.

A hangnyújtás magában ritkán fordul elő, hanem leginkább

* Az összefoglaló fölfogásnak érdekes példáját említi Böhlingk Jakut grammatikájában. (340. l.) Közlője Uvarovszki, a testrészek és öltözetdarabok neveit mindig egyes számban használta, ha egy emberről volt szó; többes számot csak akkor használt, ha több emberről beszélt (tehát mintegy: X csizmája; X és Y csizmái).

** Állítólag nincs más számképzés egy ausztráliai törzs nyelvében.

ragokkal vagy hangismétléssel párosulva, pl. a mexikói nyelvben: *teotl* 'isten'; *teteō* 'istenek'.

A többes szám megjelölésének harmadik és utolsó módja, a midőn elvont jelentésű értelemmódosító elemek járulnak a névszó tőhöz, leginkább fejlettebb nyelvekben fordul elő.

Az első csoport jelei (számnevek, gyűjtő főnevek) első sorban az érzékekre hatnak; a második csoportban (hangnyújtás, ismétlés) nyilván az érzelmi mozzanat érvényesül. Az értelemmódosító jelek végre tisztán fogalmi természetűek; a többség fogalmával, a melyet jelölnek, sem érzelmi, sem érzelmi kapocs nem fűzi őket össze. Az egyes és a többes szám jelét akár föl is cserélhetnők: legföllebb nyelvszokásunk tiltakoznék ellene. Természetesen ez csak viszonylag újabb fejlődés eredménye lehet; az értelemmódosító elemek is valószínűleg szintén az első és a második csoport jeleire vezethetők vissza s elvont jelentésüket csak később vették föl.

Midőn a névszók körében a tárgynevet megkülönböztettük a tulajdonságnévtől, midőn megállapítottuk a névszók fajait, neveit és számait, mindig a névszófogalmat magát határoztuk meg közelebbről. Hogy a névszó a mondat egészében milyen szerepet játszik, csak másodsorban érdekelt. Épen ellenkezőleg áll a dolog az *esetekkel*. Az esetek közvetlenül attól a viszonytól függenek, a melyben az egyes képzet az egész gondolattal van.

Természetesen az esetek megkülönböztetése épen úgy, mint a nemé vagy a számé, hosszú fejlődés eredménye. Igaz, hogy ma már nincs olyan nyelv, a mely e fejlődés kezdő pontján állva az egyes eseteket egyáltalában ne különböztetné meg. Annyi azonban kétségtelen, hogy a gondolkodás kezdő fokának megfelelő nyelvekben az esetek is tökéletlenebbül fejlődtek ki, s rendszerint nem a névszón magán jutnak kifejezésre.

Ha az egyes nyelvcsoportokat, az esetrendszer fejlettségét véve zsinórmértékül, sorrendbe állítjuk, szembetűnő, hogy a fejlődés menete két szakaszra oszlik: az esetrendszer fejlődését és gazdagodását hanyatlás és szegényedés váltja föl.

Az első csoportba azok a nyelvek tartoznak, a melyekben az esetképzésnek csak gyér nyomai vannak. Ide tartozik az afrikai nyelvek egy része, és az új-guineai pápuák nyelve. Ezekben a nyelvekben nem az eszköz hiányzik a mi eseteinknek megfelelő viszonyok kifejezésére, hanem azok a szócskák, a melyek ezt a tisztet teljesítik, épen úgy járulhatnak a névszóhoz, mint az ígéhez, s hangalakra és jelentésre nézve is még önálló szavaknak tekinthetők.

A második csoportba tartozó nyelveket az esetrendszer rendkívüli fejlettsége és gazdagsága jellemzi. Az önálló szavakból esetragok lettek, a melyek a fogalmaknak egész sereg konkrét viszonyát kifejezik. Jellemző, hogy e ragok nagyrészt szemléleti, térbeli, időbeli viszonyokat jeleznek (inessivus, elativus stb.), míg az elvont esetek (nominativus, accusativus stb.) a fejlődésben nem igen vesznek részt. E csoportba tartoznak többek között az uraltaji és a kaukázusi nyelvek. A finnben pl. rendszeren 15 esetet különböztetünk meg; állítólag van olyan kaukázusi nyelv, a melyben az esetek száma a százat megközelíti.

A harmadik csoportba végre azok a nyelvek tartoznak, a melyekben az esetképzés ismét csak a fogalmak legegyszerűbb viszonyaira szorítkozik (nominativus, genitivus, accusativus, dativus...); a szemléleti viszonyokat (inessivus, adessivus, comitativus stb. stb.) külön e célra szolgáló viszonzócskák »praepositionok« fejezik ki. A nyelvtörténelem amellet tanuskodik, hogy e nyelvekben az esetképzés szegénysége nem eredeti állapot; az indogermán nyelvek eredetileg nemcsak az elvont eseteket, hanem az instrumentalist, locativust és socialist is magán a szótön jelölték meg. Az egyes indogermán nyelvekben azonban ez esetek jelei vagy összeestek a többi esetek jeleivel, vagy teljesen elvesztek és tisztüiket viszonzók vették át.

Wundt kiemeli, hogy e csoportok megkülönböztetése nem jelenti azt, hogy minden nyelvnek át kell haladnia a fejlődés e három állomásán. A klasszikus kinaiban nincsenek szorosan vett esetalakok; a gazdag esetrendszerű nyelvek közül a finn, magyar, török a fogalmi fejlettségnek aránylag igen magas fokára jutott; a sémi nyelvekben végre semmi nyoma annak, hogy valaha az elvont eseteken kívül egyéb eseteket is megkülönböztettek volna. E tények arra a meggyőződésre vezetnek bennünket, hogy ha egy nyelv a fejlődés első állomását (midőn az egyes eseteknek nincsenek külső alaki jeleik) elhagyta, a harmadikhoz épen úgy eljuthat közvetlenül, mint a második állomáson keresztül.

Az esetek szokásos osztályozása helyett Wundt új fölosztást állít föl, a mely lényegében a régivel (grammatikai és helyi esetek) megegyezik, csak a megokolás új. Tagadhatatlan azonban, hogy Wundt osztályozása, bár rendkívül tetszetős, csak részben egyezik meg a nyelvi tényekkel.

Utal arra, hogy az esetek egy részét maga a névszótő, a vonatkozás tartalmát közelebbről meghatározó ragok, praepositionok

vagy névutók nélkül is, teljesen kifejezheti, a többi esetnél ellenben a meghatározó elemek, a melyek a fogalmak viszonyára jellemző képzetet tartalmaznak, sohasem hiányozhatnak. Az első fajtát Wundt-tal a belső meghatározás, második fajtáját a külső meghatározás eseteinek nevezhetjük. A nominativus, genitivus, accusativus és a dativus (a »távolabbi tárgy« esete) a belső meghatározás esetei. A nominativus, accusativus és dativus nem szorulnak külső, alaki jelekre; mind a hárman az ige körül csoportosulnak s különböző értéküket a szórend teljesen kifejezheti (pl. *that man gave your brother a book; la mère aime son enfant*). A genitivus mindig egy másik névszóhoz tartozik, s mivel jelzői jelentése a fogalmakból magukból is kiviláglik, szintén nem szorul esetjelre.

Egészen másképen áll a dolog a többi esettel, a külső meghatározás eseteivel. Közös jellemző sajátosságuk, hogy a fogalmak sokféle szemléleti viszonyát külön vonatkoztató elemekkel fejezik ki (-*ban*, -*ba*, -*ból*, -*ra*, -*n* stb.); ha ezek elmaradnak (erre különben csak kevés példa van), a gondolat kifejezése tökéletlenné válik.

Sokkal fontosabb különbség, hogy a belső meghatározás eseteinek száma állandó; négy esetnél több egy nyelvben sem fejlődött, de viszont négynél kevesebb is csak kevésben. Ezzel szemben a külső meghatározás eseteinek száma határtalan. A hely, az idő, sőt még a föltétel viszonya is igen sokféle lehet.

E két jellemző sajáttság egyenes következménye annak, hogy a külső meghatározás esetei nem a fogalmak mondatbeli szerepét jelölik; az ilyen esetekben a szórend nem elégséges a fogalmak viszonyának jelzésére s mivel ez a külső viszony igen sokféle lehet, pontos meghatározásához külön elemekre van szükségünk.

VI.

Az igefogalom meghatározása. Az igefogalom tartalma és köre. Az ige mondatbeli szerepe. Az igeragozás és igeképzés.

Az ige meghatározása kétféleképpen történhetik. Vagy magának az igének egyes alakjait hasonlítjuk össze, s belőlük vonjuk el az ige fogalmát; vagy az igének mondatbeli szerepét vizsgáljuk, s meghatározásunkban főképp az igének a többi mondatrészhez és a mondat egészéhez való viszonyára vagyunk tekintettel. Az első művelettel az igefogalomnak tartalmát, az utóbbival az igefogalomnak körét nyerjük.

Ha az összes igealakokra jellemző alapfogalmat határozott szóval akarjuk megjelölni, legalkalmasabbnak látszik erre a tágabb értelemben vett állapot szó; mivel azonban az állapotváltozást a (viszonylag) tartós állapottól mindig pontosan elválaszthatni, meghatározásunkat úgy módosíthatjuk, hogy az *igefogalom sajátos tartalmát az állapot és a folyamat fogalmaiteszik. Közös eleme mind a kettőnek az idő képzete, mely sem az állapot, sem a folyamat fogalmából nem hiányozhatik.*

A tárgy és a tulajdonság fogalmaitól az igefogalom két dologban különbözik: 1. az igefogalom föltételezi a névszófogalmak meglétét, míg a névszófogalmak önállóan is gondolhatók; 2. névszóknál az idő fogalmát teljesen mellőzzük, természetesen leginkább csak azért, mert a tárgyat és a tulajdonságot viszonylag állandó képzettartalomnak tekintjük.

Ha az ige mondatbeli szerepét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az ige a mondatban mindig vélemény- vagy akaratnyilvánítást fejez ki, míg a tárgyakat, a melyekre a nyilvánítás közvetve vagy közvetlenül vonatkozik, névszói fogalmak jelölik. Az ige fogalmi köre tehát főképen a mondatok három fajára terjeszkedik ki: a kijelentő, kívánó és kérdő mondatokra.

Hogy az igefogalom milyen fontos a mondat alapfunkciója szempontjából, legjobban mutatja az, hogy az olyan nyelvekben, a melyek sajátos szerkezetüknél fogva a kijelentés tárgyát (az alanyt) és tartalmát egy szóba olvasztják össze, az összetett alak rendszerint egy teljes mondattal egyértékű igealak: *bhara-mi, bhara-si; mene-n, mene-t*; sőt több nyelvben (magyar, vogul, mordvin stb.) még a cselekvés tárgya is kifejezésre juthat: pl. *vár-l-ak, vár-já-tok*. Az ige ezen, saját fogalmi tartalmától meghatározott szerepét a mondat egészében, a főtebb fölsorolt mondatok legfontosabbikára, a kijelentő vagy állító mondatra való tekintettel az ige állítmányi (praedicativ) szerepének szokták nevezni.

Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy az imént adott meghatározásokat a nyelveknek csak egy kis részére, első sorban az indogermán és a sémi nyelvekre lehet alkalmazni, és hogy a nyelveknek nagy többségében a névszó és az igefogalom különbségét nem fejezik ki határozott szóalakok. Az ilyen nyelvekben a névszó veszi át az ige állítmányi szerepét, vagyis a kijelentés tartalmának legfontosabb része — a mondat állítmánya — nem állapot-, hanem tárgyfogalom. E tárgyfo-

lomhoz csak utólagosan járulnak az állapot fogalmát jelző elemek, olyanformán, mint az indogermán nyelvekben, — megfordítva — névszói eredetű járulékok egészítik ki az igei állítmány tartalmát.

A névszófogalmaknak ez az átnyúlása az igefogalmak területére lélektani szempontból azért rendkívül fontos, mert azt bizonyítja, hogy névszó és ige nem eredetileg közönyös (névszói-igei) töből fejlődött, hanem hogy mindenütt, a hol a két szóalak között nincs szoros alaki különbség, a névszó az eredeti s csak a fejlődésnek későbbi fokán csatlakozott hozzá, vagy ágazott el belőle az ige.

Az idetartozó jelenségeket négy főcsoportba oszthatjuk, a melyek egyszersmind az igefogalom általános fejlődése menetét is jelzik.

1. Azok az igefogalmak, a melyek a mondatban is kitett vagy legalább hallgatagon odagondolt tárgyra vonatkoznak, a tárgyas igék, tovább megőrzik névszói — birtokos névmással szerkesztett — alakjukat, míg a tárgyatlan igék személyes névmással alakulnak, tehát igazi igealakoknak tekintendők. Leginkább megvan ez azokban a nyelvekben, a melyekben külön tárgyas ragozás fejlődött, vagyis a melyekben a mondat tárgya szorosabb kapcsolatban van az igével, rendesen oly módon, hogy az igéhez a tárgyra mutató névmási elem járul. Az amerikai nyelveken kívül ide tartozik az ural-altáji nyelvcsoporthoz is. Az amerikai athapaszk nyelv pl. ezt a mondatot: *‘ich ahme ihn nach’* így fejezné ki: *‘mein sein Nachahmen’*. Wundt a magyar nyelvet is említi, nyilván arra utalva, hogy a tárgyas igeragozás ragjai alakilag majdnem azonosak a névszói birtokos személyragokkal (*várom, várod, várja* — *‘ich warte ihn’*...: *várom, várod, vára, meine Burg*... Ezzel szemben az alanyi ragozásban *várok, vársz, vár*...)

2. Igen gyakran a szenvedő és visszaható igét is névszóalakok helyettesítik: *emlékezésem = emlékszem*. E jelenség okára nem nehéz rámutatni. Midőn a cselekvő igéből szenvedő ige lesz, a cselekvés eddigi alanya tárgygyá változik, a melyre a cselekvés vonatkozik. A tárgy, a mely így a tudat előterébe jő, a cselekvéssel egy képzetet alkot, és megkönnyíti, hogy a folyamatot tárgynak fogjuk föl. A tárgygyá lett személy apperceptiója magyarázza meg, hogy a szenvedőre aránylag ritkán fejlődött külön alak, s hogy még az indogermán nyelvekben is az eredeti szenvedőt gyakran szerkesztett igealakok szorították ki, a melyekben

az igefogalom tulajdonképeni tartalmát névszók, participiumok fejezik ki: *amatus sum, ich werde geliebt*.

3. Névszói alakok állhatnak a befejezett és a múlt időben történő cselekvés jelzésére. Már a megelőző fejezetben említettük, hogy az ural-altáji nyelvek múlt és befejezett alakjainak nagy része ilyen szerkezetű. Leginkább áll ez a török nyelvekre, a hol az igealakok nagy része igei névszó + személyes névmás.

A kazáni tatárban pl. a jövő idő úgy alakul, hogy az *r*-képzős igenévhez a személyes névmások járulnak, tehát *aşar-min, aşar-sin, aşar, aşar-biz, aşar-siz, aşar-lar* enni fogok, enni fogsz stb. vagyis tulajdonképen evő v. eendő én, evő v. eendő te stb. (a személyes névmások *min, sin, ul, bez, ses, alar*). Sőt a befejezett csel. igeneve névmási elem hozzájárulása nélkül is szerepelhet igéül; elég, ha az elöl álló személyes névmás jelzi a cselekvés alanyát:

min aşayan ettem tkp. én evett (ember)

sin aşayan ettél tkp. te evett (ember)

ul aşayan evett tkp. ő evett (ember)

vö. *aşayan keşe* az evett ember v. a ki evett; *aşayan aş* a meg-evett étel.

Lélektani szempontból az indogermán nyelvek néhány jövő és jelen alakja egészen hasonló megítélés alá esik, pl. *I am going, ich werde lesen* vagy a német tájnyelvi *ich thue lesen*.

4. Az átmeneti jelenségek utolsó csoportjába tartoznak azok az esetek, midőn a mondatnak fő tartalmát határozott igealak jelöli ugyan, de a mellékcselekvényt névszói szerkezetek fejezik ki. E névszói, igenévi szerkezetek az indogermán mellékmondatok egyértékesei s valószínűleg ősei is; legalább azokban a nyelvekben, a melyekben az effajta szerkezetek előfordulnak, a mondatkapcsoló kötőszók és vonatkozó névmások rendszerint hiányzanak.

A mellékmondatok ilyenén névszói szerkesztésmódja jellemző sajátága az összes ural-altáji nyelveknek. Íme néhány példa a finn-ugor nyelvek köréből; vogul: *nürem-uj saşin punkém aş jęnyttäkém xürem uj osit'i jęmtmém*: 'réti állat fűrtös fejemet egyszer ismét hátra fordításomkor (midőn hátra fordultam) három állat vastagságnyira nőttem (nőttem)'. Mordvin: *karmamostonzo lovnomo vedize sonenze takodamoñ* mikor ő számot kezdett vetni, vezettek hozzá valakit (tkp. számot vetni-kezdésekor).

A finn-ugor nyelvek közül a magyarban s talán a finnben is a környező indogermán nyelvek hatása alatt ezek az ősrégi szer-

kezetek nagyrészt elavultak, s helyöket kötőszavas, vonatkozó névmásos mellékmondatok foglalták el. Mindamellett még ma is minden erőltetés nélkül használhatjuk az igenévi szerkezetet igen sok esetben pl. *beléptekor az otlévöket üdvözölte; arra jártomban nekem is föltűnt*. Gyakrabban előkerülnek még az effajta szerkezetek nyelvemlékeinkben, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy a kötőszóval kezdett mellékmondatok aránylag újabb keletűek nyelvünkben: pl. *hallá holtát teremője-istentől; a zsidó népek tégedet keresztfán fígetted káromló beszédekkel illetnek vala; lelék Dánielt imádkozatta és onszolatta ő istenét*.

Még inkább el vannak terjedve az effajta szerkezetek a török-tatár, mandsu-tunguz és a mongol nyelvekben. Íme néhány példa azokból az igeneves összetett mondatokból, a melyeket Wundt, indogermán szempontból jogosan, rendkívül nehézkeseknek talált (csak hogy persze valószínű, hogy egy mongolnak a *dass*-okkal és *welcher*-ekkel szerkesztett német mondatok épen olyan alakatlanoknak tünnének föl): Kazáni tatár: *ej mine söj-kömnö dīb äjteüen belän üzenen bik söj-kömnö ikänerne belde-reüce aɣaj!* szó szerint: ó, engemet szeretetre méltónak mondásoddal magadnak igen szeretetre méltó voltodat tudató testvér!, vagyis: ó testvér, a ki avval, hogy engemet igen szeretetre méltónak mondasz, tudatot, hogy magad is igen szeretetre méltó vagy. Vagy: *min sin katı keşe ikänerne cücmügän jirdän urıanıñı taratmaɣan jirdän jıɣanıñı beldem:* én a te szigorú voltodat, a nem vetett helyről arattodat, a nem szórt helyről gyűjtöttedet tudtam. A burjátban (mongol nyelvjárás) többszörösen összetett mondatokban is csak egy ige van, a többi gerundiumos alakot vesz föl: *Avel geži düjü bujanša jabadalda ɣara buza düjü alaža delıeidä egen tüürü xü alahan xün gülhän Kain gäşi:* Abel nevű öcscsének erényes életét irigyelt, öcscsét megölt és a földön legelőször embert ölt ember Kain nevezetű. A mandsu bibliafordításban még az idézetteknel kétszerte hosszabb mondatcsoportok is találhatók, egy határozott igével.

A fejlődésnek ezen a fokán a mondat főtartalmát tehát már valóságos igealak fejezi ki, de azokat a képzeteket, a melyek — nagyobb tömegben is — csatlakoznak az egyszerű mondathoz, a nyelv még mindig tárgyi (névszói) alakban gondolja, tehát az egyszerű mondatban szereplő tárgyfogalmak jelzői kiegészítőjének vagy az ige határozójának tekinti őket.

Az igefogalom tartalmának és körének meghatározása után

a tágabb értelemben vett igeragozásra (igeképzésre) térhetünk át, vagyis azokra a jelentésbeli módosulásokra, a melyeket az igefogalom vagy eredeti hangalakjának módosulásával, vagy új szövelemek kapcsolódásával szenved. Az ige sajátos jellemvonásai épen a ragozás közben domborodnak ki legerősebben, de másrészt a névszóalakokkal való analógiák is szembetűnnek, úgy hogy e kettő együtt, egyezés és eltérés, legélesebben világítja meg a két szófaj lélektani viszonyát.

Az egyes igealakokat jelentésük szerint három csoportra oszthatjuk: I. Az igetőhöz névmási elemek járulnak, a melyek az ige kifejezte állapotfogalmat bizonyos személyekre (vagy több nyelvben tárgyra is) vonatkoztatják pl. *vár-l-ak* = vár-téged-én. Egy teljes igealak tehát mindig legalább két önálló képzetet egyesít: az állapotnak és a személynek a képzetét; ezekhez harmadikul néha még a tárgy képzete is csatlakozhatik. Ezért az ige magában is teljesen kifejezheti a gondolatot, magában is mondat. Mihelyt az ige névmási elemét elveszti (az igenevekben), átlép a névszók osztályába; és viszont, a mint már láttuk, a névszó rendesen csak úgy lehet az ige helyettesítője, ha birtokos személyragokat vesz föl, tehát ha saját módja szerint a szóban forgó személyt is megjelöli. — II. Külön e célra szolgáló (elül vagy hátul járuló) ragok megjelölik a tárgyak számát, a melyekre az igető kifejezte állapot vonatkozik. Az igék számképzése egészen megfelel a névszók számképzésének. A különbség legfellebb csak az, hogy a számjel nem közvetlenül az igetőhöz, hanem rendszerint a személyraghoz járul (*vár-t-ok*) s ennek nyilvánvaló lélektani oka az, hogy a szám közvetlenül nem is az állapotfogalomra vonatkozik, csak személyeknek vagy tárgyaknak számáról beszélhetünk. A szám megjelölése ép olyan jellemző sajátsága a névszónak, mint a személy megjelölése az igének. — III. Ragok hozzájárulása vagy a hangalak változása az igefogalom eredeti tartalmát megváltoztatja (*áll: állt; stehe: stand; fut: futna; amo: amor; áll: megáll; jár: járkal* stb.).

A fogalmi tartalom szempontjából kétségkívül ez legfontosabb az összes eddig említett módosulások közül. Csak ez teszi lehetségessé, hogy az ige a gondolkodás változó indítékaihoz alkalmazkodjék, s hogy aránylag kevés igetőből egész sereg új állapotfogalom keletkezzék, a melyeknek összetartozása alakilag is kifejeződik. Lélektani szempontból legközelebb áll hozzá a névszónak esetképzése, s az ott használt műszavakra való tekintettel

Wundt itt is az igefogalom meghatározásáról (Determination) beszél. A nyelvtan azonban az idetartozó jelenségeket rendszeren három csoportba osztja, s külön beszél az igeidőről, az igemódookról, s az igék nemeiről (tempus, modus, genus). E hármas osztályozásnak magában véve van lélektani alapja; a valósággal csak akkor jutunk ellenkezésbe, ha a három osztály között rangfokozatot állítunk föl, s a nem fogalmának alárendeljük a mód fogalmát, ez utóbbinak ismét az idő fogalmát.

A nem osztályába tartozó alakok mind megegyeznek abban, hogy az igefogalomnak objektív tartalmát különbözőképen váltogatják. Ilyen objektív különbségek: a cselekvés ismétlődése (v. iterativum), gyakorisága (v. frequentativum), fokozása (v. intensivum), pillanatnyisága (v. momentaneum) stb stb. Mind e föl-sorolt tulajdonságokat magán a folyamaton vesszük észre; de ide tartoznak azok a módosulások is, a melyek *két oki és okozati viszonyban gondolt folyamat kapcsolatából* erednek, pl. a cselekvésnek okozása (v. causativum), a cselekvésnek közossége (v. cooperativum).

Ide tartoznak végre az igefogalomnak ama módosításai, a melyek már az alanyi folyamatokkal hozhatók kapcsolatba, tehát a következő osztály határát érintik: a cselekvés visszahatása a cselekvőre (v. reflexivum) s a szenvedett cselekvés (v. passivum).

A mód osztályába tartozó alakok kizárólag *az egyén állapotának az objektív folyamathoz való viszonyát jelzik*, úgyhogy az igazi módalaknál az ige csak a beszélő alanyi állapotát fejezi ki. Az igenem és igemód különbségét Wundt egy elmés példával világítja meg: szembeállítja a verbum desiderativumot, *írni akarok*, *scripturio* az optativussal, az óhajtó móddal. Az előbbi magában foglalja azt, hogy a cselekvés meg is történik. Itt tehát a főképzet a bekövetkezendő cselekvés képzete s ehhez csak utólag járul az alany állapotának, az akarásnak képzete. Ezzel szemben az óhajtó mód csupán óhajtást fejez ki, tehát első sorban szubjektív állapotot, a melyhez az írás képzete csak mint objektív kiegészítő képzet csatlakozik, a mely az igei alapfogalommal társulva mindig azt fejezi ki, hogy *hogyan viszonylik az objektív folyamat az alanyi tudat pillanatnyi állapotához*.

A tiszta időfogalom csak mint időviszony, mint jelen, múlt vagy jövő alkalmazható a cselekvés vagy folyamat jellemzésére. Ilyen értelemben tehát csupán viszonyfogalom, a melyben sem a

folyamat objektív tulajdonsága, sem a beszélő subjektív állapota nem tükröződik. A tiszta időalak valamennyi igealak közül a legelvontabb és épen ezért könnyen társul mind a nemmel, mind a móddal.

A durativum vagy a gyakorító ige p. a nem csoportjába tartozik. De a tartósság képzeke könnyen társul az idő képzetével, úgyhogy a durativ és gyakorító alakok sok nyelvben a jelen vagy a múlt idő jelelésére szolgálnak aszerint, a mint a tartósság vagy ismétlődés képzekeihez a cselekvés folyamatosságának vagy befejezettségének képzeke járul. A magyar *v-tövé* igék (*viv- tev-stb.*) jelen idejét (*viszek, teszek*) a gyakorító *-sz* képzővel képezük. A tavadai vogulban is az *-nt* gyak. képző jelzi az igék jelen idejét. Hasonló fogalmi átmenet képzelhető a verbum desiderativum és a jövő idő között (vö. angolban *will* és *shall* a futurum segédigéi).

Újabb időben a nyelvtanok is figyelték az igenemeknek és igeidőknek erre a viszonyára, s a tiszta igeidőkkel (jelen, múlt, jövő) szembeállították a cselekvéseket (actiokat: folyamat, befejezett, beálló). Mivel az 'actio' a cselekvés időbeli lefolyását jellemzi, de nem viszonyítja a jelen pillanathoz, tulajdonképpen olyan igenemnek kell tekintenünk, a melyhez az idő mellékképzeke járult, a mennyire e képzeke az objektív folyamatnak részét teheti.

Wundt fejtegetései eredményeül a következő táblázatot állítja föl.

Az ige nemei.

(Objektív állapotfogalmak.)

←
Módok.

→
Idők.

(Szubjektív állapotfogalmak.) → (Relatív állapotfogalmak.)

A nem lélektani értéke szerint ítélve első, a mód második és végre az idő részint másodrendű, részint harmadrendű jelleménynek látszik.

VII.

A mondat gramatikai és logikai meghatározása. A negatív mondattani irány. Paul meghatározása. A mondat, mint a teljes képzet tagolása. Mondat és mondatpótló.

A Néplélektan 7. fejezete a mondattan alapkérdéseivel foglalkozik; e fejezetből csak a mondat meghatározásával foglalkozó rövid, de tartalmas rész ismertetésére szorítkozunk.

Hogy mi a mondat, milyen viszonyban van a szóval, a képzettársulás lélektani folyamataival vagy a logikai ítéletalkotással, mind olyan kérdések, a melyek, a legrégibb idők óta, sok gondot okoztak a nyelvtaníróknak, olyannyira, hogy az újabb nyelvtanok legszívesebben kitérnek az egyenes felelet elől.

Wundt, szokott éleselméjűségével szétszedi, bonczolja és bírálja az eddig fölmerült s részben el is fogadott meghatározásokat, reámutat hibáikra, sőt e hibáknak eredetére is, s végre olyan meghatározást állít föl, a mely annyira kínálkozó és olyan találó, hogy valódi Columbus-tojásának tűnik föl.

Az alábbiakban, nagyrészt Wundt nyomán, röviden összeállítjuk az eddigi mondatmeghatározásokat, lehetőleg történeti sorrendben. A történeti egymásután megtartása nemcsak azért ajánlatos, mert a meghatározásnak fejlődése menetét is jelzi, hanem azért is, mert figyelmünket azokra az okokra irányítja, a melyek a nyelvkutatókat újabb és újabb meghatározások föllállítására indították, s így szempontokat nyújt az egyes meghatározások értékének megállapításához.

Az összes mondatmeghatározások közül a gramatikai és a logikai meghatározás a legrégibb, s mint a régi nyelvtanok öröksége, még a legújabb időkben is szerepel, s változó népszerűsége egyszersmind az általános mondattani fölfogás történetére is jellemző.

A gramatikai meghatározás szerint a mondat *olyan szócsoporthoz, a mely egy teljes gondolatot fejez ki*, vagy még szorosabban a nyelv körében maradván, *olyan szócsoporthoz vagy szókapcsolathoz, a mely a beszélő vagy hallgató előtt befejezett egésznek tűnik föl*.

Nyilvánvaló, hogy ez idézett meghatározás, a mely lényegében már Dionysios Thraxnál megtalálható, szűk is meg tág is egyszerre.

Szűk, mert hiszen nem minden mondat szócsoporthoz; egész sereg olyan mondatot ismerünk, a mely egyetlenegy szóból áll,

pl. *megyék, jöjj*. Igaz, hogy azt szokták ez ellen fölhozni, hogy az ilyen esetekben a névmási elemet az igető fölszította, csak hogy világos, hogy ilyen okoskodással a meghatározást a gramatika területéről a logika területére csempészszerűk át. Gondoljunk csak az effajta mondatokra mint *fut, ad* stb.; a személy képzete ugyan hozzátartozik e mondatok logikai tartalmához, de gramatikailag a személy nincs kifejezve s nem is volt soha.

Tág, mert hiszen nem minden szócsoporthoz, a mely összetartozó egészet alkot, mondat, pl. ha az állatkör tizenkét jegyét föl-sorolom.

A 19. század közepe felé a gramatikai meghatározást a logikai meghatározás lassanként egészen a háttérbe szorítja. Szerinte a mondat *egy gondolatnak nyelvbéli kifejezése*. Ezáltal a meghatározás terhét levették a nyelvtan vállairól és egészen a logikára rakták át; mert hiszen világos, hogy aszerint, a mint a határozatlan „gondolat” szónak más-más logikai vagy lélektani értelmezését adjuk, a meghatározást is más-más tartalommal látjuk el.

Az uralkodó logikai irány hatása magyarázza, hogy a gondolkodás szót rendesen egyoldalúan logikai gondolkodásnak magyarázták, a gondolatot egynek vették a logikai ítélettel s ezáltal az idézett meghatározás lassanként úgy módosult, hogy a *mondat egy ítélet nyelvbéli kifejezése*. Az aristotelesi logika hatása a nyelvtanra olyan erős volt, hogy Gottfried Hermann és iskolája még a kopulát is a mondat lényeges és elmaradhatatlan részének tekintette, szerinte minden mondat három tagból áll: tárgyból, tulajdonságból s a kettőt összekapcsoló kopulából s csak ez a kapcsoló szó teszi a mondatot a gondolat nyelvbéli kifejezőjévé. Azokat a nyelvi kifejezéseket, a melyek nem logikai ítéletek, vagy nem ismerték el mondatnak, vagy erőszakosan megtették logikai ítéleteknek.

A merev gramatikai és logikai meghatározások mellett a vegyesek sem hiányoztak. Ha pl. a mondatot »határozott ige segítségével kifejezett gondolatnak« nevezzük, a logikai meghatározáshoz gramatikai elem járult, anélkül, hogy ezáltal a meghatározást általánosan érvényesnek elfogadhatnók; hiszen nyilvánvaló, hogy még az indogermánság összes mondatfajaira sem illik (pl. az olyan mondatokra, a melyeknek állítmánya névszóból és segédigéből áll).

Hasonló természetű az a meghatározás is, a mely szerint a mondat »kijelentés, kérdés, kérdés vagy parancsolat nyelvbéli kife-

jezése»; ebben az esetben a szorosabb értelemben vett meghatározást a mondatfajok egyszerű fölsorolása helyettesíti s egyszersmind az eredetileg grammatikai meghatározás logikai színezetűvé lesz.

Ezek az előzmények eléggé megmagyarázzák az újabb nyelvtani irodalomban elég gyakran előkerülő meghatározást, a mely a szó és a mondat között már nem is tesz szoros különbséget. Ez az irány, a melyet Wundt említett czélzata miatt negatív mondattani iránynak nevez (»Richtung der negativen Syntax«), a mondat meghatározását olyan tágra szabja, hogy abba alkalomadtán az egyszerű szó is elférjen.

Ilyen természetű Delbrück definitiója: »Ein Satz ist eine in artikulierter Rede erfolgende Äusserung, welche dem Sprechenden und Hörenden als ein zusammenhängendes und abgeschlossenes Ganzes erscheint.« (Vergl. Synt. 1: 75.) Még tovább megy Sütterlin; meghatározása a következő: »Der Satz ist der in gegliederter Lautgebung erfolgende Ausdruck einer Vorstellung, einer Vorstellungsmasse, oder auch der Verbindung zweier Vorstellungen oder Vorstellungsmassen, der dem Sprechenden und dem Hörenden als ein zusammenhängendes und abgeschlossenes Ganzes erscheint.« Példái a következők: *Ei! Karl! Hier bleiben! Den Rappen gezäumt! — Das Kind schläft. — Der Knecht füttert das Vieh. Er liest zuerst, schreibt dann, und geht zum Schluss spazieren.* Joggal jegyzi meg erre Wundt, hogy a fölhozott példák még Sütterlinnek ugyancsak tág meghatározásába sem foglalhatók bele. Hiszen még az is kétséges, hogy az *Ei!* fölkiáltás minden esetben képzetet közöl-e, s ha a *Karl!* szót mondatnak vesszük, azt nyilván csak úgy tehetjük, ha följogosítva érezzük magunkat arra, hogy hozzágondoljuk azokat a képzeteket, a melyek a beszélőben a kimondás pillanatában hozzákapcsolódtak, kiegészítették, pl. *Károly, jöjj ide!* vagy: *Ne tedd azt!* stb.

Ezáltal tulajdonképen eljutottunk a mondatmeghatározások negyedik csoportjához, a mely kizárólag a kísérő tudati jelenségeket teszi a mondat ismertető jelévé. Legismertebb, legszabatosabban megfogalmazott Hermann Paul meghatározása (Prinz. d. Sprachgesch.). Szerinte a mondat »szimboluma annak, hogy a beszélő lelkében több képzet vagy képzetecsoporthoz kapcsolódott s eszköz arra, hogy ugyanazon képzetek azonos kapcsolódása a hallgató lelkében is végbemenjen.«

Paul meghatározásában különösen két mozzanatot kell kiemelnünk. Először, hogy szerinte nem a nyelvi alak, hanem a

beszélőben végbemenő lelki folyamat a fő. Az idézett példa, *Karl!* magában véve tehát nem mondat, de azzá lehet, ha hozzá a beszélő lelkében olyan képzetek kapcsolódnak, a melyeket a hallgató is könnyen kiegészíthet. Hogy vajjon a nyelvi mondatnak ez a helyettesítése a kísérő lelki folyamattal jogos-e, az természetesen más kérdés. A mondat első sorban mégis csak nyelvi jelenség; lélektani képzetfolyamat csak annyiban, a mennyiben e folyamat a nyelvi alakban is visszatükröződik; ha tehát a mondat mivoltát kutatjuk, első sorban mégis csak magát a nyelvi alakot kell vizsgálnunk. Ha azt keressük, hogy milyen része a mondat a beszélt nyelvnek, első sorban azt kell elemeznünk, megfigyelnünk, a mit tényleg kimondunk, nem pedig azt, a mit a beszélő a kimondott szavakhoz valószínűleg hozzágondolt. Nem kell a mondatot leírunk vagy kimondanunk: gondolhatjuk is, de akkor is mindig szavakban gondoljuk; olyan mondat, a mely csak képzetekből áll, anélkül, hogy e képzetek valamely nyelvre le is lennének fordítva, nem mondat.

A második fontos mozzanat az idézett meghatározásban az, hogy szerinte a mondat mindig *két* (vagy több) *képzet kapcsolata*. Erre különben Wundt fölfogásának ismertetése közben még vissza fogunk térni.

Paul meghatározása tulajdonképen nem más, mint a legrégibb, a gramatikai meghatározásnak fölelevenítése, csak hogy szó helyett képzetet tesz, szavak kapcsolata helyett képzettársulást, egyszóval a régi külső meghatározást lélektanivá teszi.

Wundt a fölhozott és megbírált mondatmeghatározások közül egyet sem fogad el, és ezt, lélektani rendszerének csak fölületes ismerete mellett is, természetesnek fogjuk találni.

Az ismertetett meghatározások közös sajátsága, kiinduló pontja az volt, hogy a mondatot kapcsolatnak, akár szavak, akár képzetek kapcsolatának tüntették föl.

Wundt szerint mindjárt ez a kiindulópont helytelen.

A gramatikai meghatározást, hogy a mondat szavak kapcsolata, mint teljesen alakit és külsőt még elfogadhatnók, de a Paul-féle meghatározás, a mely képzetek kapcsolatáról beszél, már határozottan hibás. Hibás azért, mert azt a látszatot kelti, mintha a mondat külső nyelvi alakja teljesen megfelelné a belső, lelki folyamatnak, s mintha azok az egyes képzetek, a melyekre a mondat fölbontható, már kimondása előtt is, mint önálló képzetek megvolnának a beszélő lelkében.

A mondatot alkotó egyes képzetek nem egymásután, elkülönítve jutnak tudatunkba; az egyik képzet nem szorítja ki a másikat, hanem ellenkezőleg, beszélés közben az egész mondat mint tudatunk egységes tartalma szerepel, s ennek egyes részei egymásután kerülnek a tudatnak nézőpontjába (*Blickpunkt*).

A mondat lélektani szempontból tehát egyidejű és successiv egész egyszerre: egyidejű, mert keletkezésének minden pillanatában egész tartalmával szerepel tudatunkban; successiv, mert az egész tudat állapota pillanatról pillanatra változik, aszerint a mint az egyes képzetek egymásután vonulnak el a tudat nézőpontja előtt.

A mondatalkotás eszerint első sorban analitikus, s csak másodsorban szintetikus folyamat. Tudatunkban eredetileg csak az egész mondat homályos képzete van meg, tehát egy teljes képzet (*Gesamtvorstellung*). E teljes képzet azután megoszlik, tagolódik, azáltal, hogy egyes alkotó elemeit egymásután apperceptiáljuk. Az így keletkezett új tagok, mielőtt az egész mondatot képviselő teljes képzetből kiválnak, egymással bizonyos minőségileg is meghatározott viszonyba jutnak.

Wundt szántszándékkal kerüli a régi műszavakat; a teljes képzet nem egyszerűen megoszlik, részekre bomlik (*Teilung*), hanem — a szerves világból vett kifejezést használva — tagolódik (*Gliederung*), mert a részeket rögtön egymáshoz viszonyítjuk; az új mondattagokat nem egyszerű kapcsolat, hanem viszonyítás fűzi össze (*Verbindung—Beziehung*), mert viszonyuk minőségileg is meg van határozva.

Az egyes tagok viszonya — a teljes képzet és egyes képzetek természete szerint — esetről-esetre változik. Mindazonáltal könnyű néhány általános fogalmi osztályt fölláttani (pl. jelzői, állítmányi mondatviszony stb...), a mely tartalmilag a főbb szó-kategóriákkal (melléknév, ige stb...) egyezik meg. E találkozás annál természetesebb, mert hiszen a nyelvben nem a szó, hanem a mondat az eredeti, s a szóalakok épen e mondattagolódás eredményei.

Eddig a nyelv szempontjából vizsgáltuk a mondatot; meghatározásunkban csak objektív tulajdonságaira voltunk tekintettel. Hátra van még a mondat szubjektív jegyeinek megállapítása, annak a kutatása, hogy a beszélő egyén szempontjából milyen érzelmi állapot különbözteti meg a mondatot pl. az egyszerű fölkiáltástól.

Evvel a kérdéssel már Delbrück is foglalkozott összehason-

lító mondattanában, de nem jutott kielégítő eredményre »Arról a lelki állapotról, írja (1:75), a mely a mondat kimondását kíséri, azt hiszem, csak annyit mondhatunk: olyan természetűnek kell lennie, hogy nyelvi kijelentés, ne pedig egyszerű fölkiáltás jöjjön létre.«

Wundt mindenekelőtt utal arra, hogy lélektani szempontból nagy különbség van az első ízben produkált és a reprodukált mondatok között. Hosszas ismétlés folytán az összes emberi cselekvések automatikusakká süllyednek; a mondatalkotásban is az eredeti képzetfolyamatok helyét lassanként egészen külső asszociációk foglalták el.

Ha a kezdetleges mondatot vesszük tekintetbe, a mely a teljes képzet nyelvi kifejezése, s a mely az egyéni tudat sajátos föltételei mellett jó létre, azt kell mondanunk, hogy a mondatalkotás, e folyamat érzelmi oldalát tekintve, szándékos cselekvés (*willkürliche Handlung*). A fölkiáltást akkor van jogunk mondatnak nevezni, ha szándékosan érzelmet, kívánságot vagy intést stb. juttat kifejezésre; ha e szándékosság hiányzik, a fölkiáltás egyszerű indulatszó marad.

Ezek után a mondat tárgyi és alanyi jegyeit összefoglalva, Wundt (2:240) a következő meghatározásra jut. »(Der Satz ist der) sprachliche Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung in ihre in logische Beziehungen zu einander gesetzten Bestandteile.« Magyar fordításban talán ilyenformán lehetne visszaadni: *A mondat nyelvi kifejezése egy teljes képzet logikai viszonyban álló részekre való szándékos tagolásának.* A Delbrück ajánlotta rövidebb fogalmazás, »*A mondat egy teljes képzet tagolásának nyelvi kifejezése*«, két lényeges jegyet elhagy ugyan, de gyakorlati célokra, épen rövidségénél és kezelhetőségénél fogva talán még alkalmasabb.

Ezek után csak egy kérdésre kell még megfelelnünk: hogyan oldja meg Wundt a hiányos, akár egyetlen szóból álló, tehát egytagú mondat kérdését? Hiszen világos, hogy az effajta mondatokra a főtebb adott meghatározás, a mely szerint a mondat legalább kéttagú, semmiképen sem illik. Wundt erre megjegyzi, hogy a meghatározásban lehetőleg tipikus példákból kell kiindulnunk; már pedig sem a hiányos mondat, még kevésbé az egytagú mondat nem tekinthető a mondat tipikus példájának. Az eddigi meghatározásoknak épen az volt a főhibájuk, hogy főfigyelmüket ezekre a szélső esetekre fordították; mindent föl akartak ölelni,

»az egyszerű *oh!* indulatszótól a filozófus bonyolult mondatcsoportjáig« (Wunderlich). Ezáltal persze a meghatározás megszűnt meghatározás lenni, mert teljesen ellentétes jegyű dolgokat foglalt magában.

Másodszor tekintetbe kell vennünk azt, hogy ha én pl. erre a kérdésre *Holnap utazol el?* azt felelem *Holnap* vagy akár *Igen*, igaz, hogy a *holnap* és *igen* szavak gyakorlati szempontból teljesen egyenlő értékűek evvel a teljes mondattal *Holnap utazom el*, de csakis gyakorlati, nem pedig lélektani szempontból. Abból, hogy az *igen* szó a párbeszédben egyszer egész mondatot helyettesít, nem következik, hogy maga is mondat. A jelkép is helyettesítheti a tárgyat, de azért a jelkép és tárgy mégsem azonos. Hiszen esetleg nemcsak egy szó, hanem kézmozdulat, fejbólintás egyértékű lehet egy valóban kimondott mondattal, pl. igen vagy nem helyett akárhányszor csak fejünkkel intünk; már pedig alig fogja valaki az ilyen mozdulatot mondatnak megtenni, hacsak a mondat és a nyelv között minden kapcsolatot meg nem akarunk szakítani. A szót helyettesítő mozdulatot, pl. rámutató jelet senkinek sem jut eszébe szónak nevezni; semmi okunk sincs arra sem, hogy a mondatot helyettesítő szót mondatnak nevezzük. Ha valaki a fölhozott kérdésre azt feleli *holnap utazom el*, mondatot mond; ha azt feleli *holnap* vagy *igen*, mondatpótló szót (*Satzäquivalent*) mond, bár a két feleletnek gyakorlati értéke ugyanaz.

A mondatpótló szavak vagy jelek a tagolatlan teljes képzetnek képviselői, s csak addig helyettesíthetik az igazi mondatot, a míg a beszélő előtt a teljes képzet egyértékesének tűnnek föl, s alkalmasak arra, hogy a hallgatóban is ugyanazt a teljes képzetet keltsék föl.

VIII.

A hangváltozás és jelentésváltozás viszonya. Korrelatív és önálló jelentésváltozás. Az önálló jelentésváltozás fajtái: szabályos és szórványos jelentésváltozás.

Áttekintés.

A mint az ember testi és lelki élete párhuzamos, de egymással összehasonlíthatatlan két folyamat, úgy a hangalak és jelentés is a nyelv fizikai és lelki oldalaként tűnik föl; csak azt nem szabad felednünk, hogy a nyelv nem él önálló életet; nem független szervezet, mint régebben gondolták, hanem a beszélő

ember bizonyos működéseinek összessége. Természetes tehát, hogy az előbb említett, elég gyakran hallható hasonlat is csak részben talál. A míg az elemi lelki és a megfelelő testi folyamatok között tökéletes párhuzamosság van, addig a hangváltozás és a jelentésváltozás között ilyen párhuzamosság csak kivételes esetekben észlelhető. A legmélyrehatóbb hangváltozások végbemehetnek, anélkül hogy a változásnak alávetett szavak jelentése lényegesen módosulna; és viszont a szó jelentése teljesen megváltozhatik, anélkül, hogy e változás a hangalak módosulását vonná maga után.

A hangváltozás és a jelentésváltozás, akárcsak a szó hangalakja és jelentése, teljesen független két folyamat; ez azonban nem zárja ki, hogy bizonyos föltételek mellett egymásra ne hassanak. E kölcsönhatás csak kivételes esetekben történik meg, de hogy nem lehetetlen, azt eléggé bizonyítja — közvetve — az az ismert tény, hogy az ú. n. hangfestő szavak jelentése úgyszólván változatlan. Legfőlebb átvitt értelemben használjuk őket, de eredeti konkrét jelentésük még ilyenkor sem homályosul el. E nagy állandóság oka nyilván a hangalak és jelentés valóságos (és nem jelképi) kapcsolata.

A jelentésváltozások közül már most Wundt különválasztja azokat az eseteket, a melyekben a hangváltozás és a jelentésváltozás karöltve jelenik meg, és *korrelatív jelentésváltozás* (*párhuzamos hang- és jelentésváltozás*) néven külön fejezetben tárgyalja őket. Wundt korrelatív jelentésváltozása, bár más néven, eddig sem volt a nyelvészek előtt ismeretlen; Paul jelentésmegoszlásnak (*Bedeutungsdifferenzierung*) nevezi s könyvében külön fejezetet szentel néki. Wundt csak annyiban megy tovább, hogy a jelentésmegoszlásnak lélektani magyarázatát is adja.

Ha egy nyelvben A hangalak B és C változatokra oszlik, három eset lehetséges. B kizoríthatja a használatból C-t, vagy megfordítva, s akkor egy hangalak és egy jelentés felel meg egymásnak. Vagy másodszor megmarad B is meg C is, azonos jelentéssel; ebben az esetben szorosabb értelemben vett szinonimák keletkeztek. Vagy harmadszor megmarad B is meg C is, de a hangalaki szétválást a jelentés megoszlása követi nyomon: hangváltozás és jelentésváltozás párhuzamos folyamatok.

A mondottakból önként következik, hogy az alak megoszlása ($A > B, C$) megelőzi a jelentés megoszlását ($\alpha > \beta, \gamma$); ez azonban nem jelenti azt, hogy a β és γ jelentések az alak megoszlása előtt nem voltak meg. Sőt ellenkezőleg a β és γ külön

jelentések társulása a B és C hangalakkal csak azután történhetik meg, miután az α már β -ra és γ -ra oszlott, vagy más szóval, — s ezt a nyelvtörténet is számos példával bizonyítja — a korrelatív jelentésváltozás esetében a hangalakok és jelentések szabályos és állandó kapcsolatát vegyes és ingadozó nyelvhasználat előzte meg.

Az alakpárok keletkezése többféleképen történhetik. A magyar irodalmi nyelvhasználat különbséget tesz *szaval* és *szól* között; azt, *declamare*‘, emezt, *dicere*‘ értelemben használja. A kettő közül *szaval* hangtanilag szabályos alak; a *szól* létrejöttét képzettársulás (vö. *szó*, *szóban* stb.) magyarázza (tehát úgyn. *analógiás alakulás*). Hasonló módon keletkezett a francia *plier* (‘hajtani’, ‘hajtogatni’ és *ployer* (‘meghajtani’, ‘lenyomni’) alakpár. Mindakettő a latin *plicare* igéből származik s eredetileg egy-egy paradigmát alkottak; a latin *plic*-alak t. i. a francziában bizonyos hangtani (hangsúly) föltételek mellett *pli*-vé, más föltételek mellett *ploi*-vá változott, vagyis régebben: *je plie*, *tu plies*... de: *nous ployons*, *vous ployez*... stb. Az alaki szétválást és kiegészülést (tehát: *je plie*... *nous plions*; *je ploie*... *nous ployons*) nyomon követte a jelentés megoszlása is. A francia *pâtre* (‘pásztor’) és *pasteur* (ma leginkább ‘lelkipásztor’) eredetileg egyugyanazon szónak alanyesete (*pâtre* < lat. *pastor*) és tárgyesete (*pasteur* < lat. *pastorem*) voltak. Ilyenformán magyarázzák a német nyelvészek a *Knabe*—*Knappe*, *Rabe*—*Rappe* alakpárokat is (‘fű-apród’; ‘holló’-, ‘fekete ló’). Streitberg szerint (Urgermanische Gramm. 1511.) az ősgermán nyelvben az alanyeset **knaðō*, az egyesszámi tárgyeset **knaðonun*, a többesszámi birtokeset **knaðnōn* volt. A nyugati germánságban, egy hangtörvény hatása alatt, az *n* előtt a mássalhangzó megnyúlt; vagyis: **knaðnōn*, **knaðbnōn*. Ezáltal a *Knabe* szó néhány esetében rövid *b*, más eseteiben hosszú *bb* (*pp*) volt; ez a különbség azután úgy egyenlítőddött ki, hogy két külön paradigma keletkezett: az egyik minden esetben *b*-vel, a másik minden esetben *bb* (*pp*)-vel. *Knabe* és *Knappe*, *Rabe* és *Rappe* tehát eredetük szerint teljesen egyjelentésűek, s csakugyan a középfőlnémetben még az utóbbinak mind a két alakja vegyesen fordul elő ‘holló’ jelentésben.

Alakpárok keletkezhetnek úgy is, hogy egy szó a különböző nyelvjárásokban más-más irányban fejlődik s azután nyelvjárási keveredés áll be. A dunántúli műveltek nyelvhasználatában számos olyan megoszlott jelentésű alakpár van, a mely úgy magya-

rázható, hogy a dunántúli vagy nyugati nyelvjárás alakjai belekeverednek az iskola és a könyvek útján elsajátított irodalmi vagyis művelt köznyelvi ejtésbe. *Helyēs* és *helēs* pl. egyaránt használatos, de az előbbi mindig ,recht', az utóbbi ,hübsch' értelemben.

E jelenség, mint említettem, már eddig is ismeretes volt, de a nyelvészek rendszerint megelégedtek a tények ismeretével. Megállapították, hogy a *Rappe* szót a 16. században az általános nyelvhasználat lefoglalta a ,fekete ló' jelzésére, míg a *Rabe* tovább is ,hollót' jelentett; e jelentésmegoszlás okait nem kutatták, nem is kutathatták, mert hiszen szerintük nem meghatározható okok okozatával, hanem egyszerű »történeti véletlennel« állunk szemben. Nem így Wundt. Eleve tiltakozik az ellen, hogy azért, mivel minden egyes esetben a jelentésmegoszlásban ható lelki okokat nem sikerül kimutatnunk, minden magyarázatról lemondjunk, s a »történeti véletlen« kényelmes kibúvójához forduljunk. Szerinte, elvileg, éppen az ellenkező föltevésből kell kiindulnunk: abból, hogy a jelentésváltozás, éppen úgy mint a hangváltozás, mindegyütt szigorú törvényszerűséggel megy végbe; igaz, hogy e törvényszerűség fölismerését igen sok esetben a különböző eredetű és természetű okok összeszővődése rendkívül megnehezíti. A *Rabe*—*Rappe* esetében Wundt szerint utólagos hang-képzettársulás működött, a mennyiben a *Rabe*-alak a holló káromására emlékeztetett, míg a *Rappe*-alak *trappeln* s más hasonló hangalakú igékkel társulhatott. Magyarázata támogatására fölhozza, hogy Délnémetországban a gyerekek gyakran *rāb! rāb!*-ot kiáltanak elvonuló madárraj után, s hogy Bürger is valószínűleg hangfestő hatást akart elérni a Lenore ismert soraival:

»Rapp'! Rapp'! Mich dünkt, der Hahn schon ruft,
Bald wird der Sand verrinnen, —
Rapp'! Rapp'! Ich wittre Morgenluft,
Rapp'! Tummle dich von hinnen!«

Ebben az esetben a jelentés megoszlását hangképzetek társulása irányította. Nyelvtörténeti és lélektani okok magyarázzák a *Ritter* és *Reiter* szavak jelentésváltozását. A középkorban e két fogalom velejében összeesett; hiszen főképpen a lovagság űzte a lovaglás mesterségét. Midőn az újkorban a lovaglás mindinkább általánossá lett, a *Reiter* alak, a mely szorosabban csatlakozott a *reiten* igéhez (< középfn. *rīten*) az általánosabb fogalmat jelentette, míg a *Ritter* alak megmaradt a ,rend' jelölésére.

Természetesen Wundt sem gondolja, hogy mindig rá lehet mutatni, csak némi valószínűséggel is, a jelentésmegoszlás okaira; mindamellett egészen más dolog, ha őszintén bevalljuk, hogy igen sok esetben egyelőre nem sikerült s valószínűleg sohasem fog sikerülni a jelentésváltozás föltételeit kikutatnunk, mint ha előre lemondunk minden magyarázatról, s fölteszszük, hogy a jelentésmegoszlás végső elemzésben az egyes ember számításba nem vehető önkényéből származik.*

A *korrelatív* jelentésváltozásnál lélektani szempontból sokkal fontosabb az *önálló* jelentésváltozás, mert a míg az előbbiben a hangfejlődés hat a jelentésfejlődésre és ez ismét a hangalakra, addig az *önállónál* a jelentésváltozás a hangváltozástól teljesen független folyamat, úgyhogy ezáltal a jelentésváltozásnak a képzetek és fogalmak természetében rejlő okai világosabban szembe-tűnnek.

Wundt az *önálló* jelentésváltozásnak két főformáját különbözteti meg: a *szabályos* és a *szórványos* jelentésváltozást.

A szabályos jelentésváltozás szorosabb értelemben vett *átváltozás*, tehát állandó és lassú folyamat; a szórványos jelentésváltozás *átvitel*, tehát hirtelen, átmenet nélkül történik. Eredetüket tekintve a szabályos jelentésváltozás oka maguknak a változásnak alávetett fogalmaknak tulajdonságaiban van, a szórványos jelentésváltozás rendszerint az egyes emberre vezethető vissza. Amaz tehát egymástól függetlenül több ízben létrejött indítékok egész sorára, emez egyetlen indítékra utal. A szórványos jelentésváltozás ezért mindig az önkényes cselekvés jegyét viseli magán, míg a szabályos jelentésváltozást egy nyelvközösség minden tagjában működő képzettársulási hatások az ösztönszerű cselekvéseket jellemző szükségyszerűséggel hozzák létre. Innen a szórványos jelentésváltozás egy *szó* története, s másodsorban a szó jelölte fogalomé. A szabályos jelentésváltozás mindenek fölött *fogalom* története; *szóé* csak annyiban, a mennyiben minden fogalmat szóval kell megjelölnünk.

A szabályos jelentésváltozásról szóló rész anyaga nagyjában megegyezik azzal, a mit Paul a 'Bedeutungswandel' című fejezetben tárgyal.

Paul rendszerének ismertetését szükségtelen volna ismételni, csak Wundtétól merőben eltérő kiinduló pontjára utalok röviden.

* Vö. pl. Bréal, Essai de sémantique.

Paul a jelentésváltozások osztályozásában az eredeti és a megváltozott jelentésnek logikai viszonyát veszi tekintetbe. Ez pedig háromféle lehet: fölérendelés, alárendelés és mellérendelés. Az első két viszonynak a jelentésváltozások közül a *jelentéstágulás* és a *jelentésszűkülés* felel meg. Nagyobb nehézséget okoz a mellérendelés viszonya; azért ehelyett, a szigorú logikai osztályozásról lemondva, a régi retorikából kölcsönvett *metonymikus átvitelek*, csoportját veszi föl.

Az efféle logikai kategóriák szerint való osztályozásnak értékét nehéz belátni. Legfőllebb arra jó, hogy a jelenségeket csoportokba rendezzük; de — jogosan kérdezhetjük Wundttal — mit tudunk meg e csoportosításból a jelentésváltozást előidéző okok felől? Semmit. Hiszen ahhoz, hogy ennek a logikai elskatulyázásnak lélektani, tehát valóságos értéket tulajdoníthassunk, föl kellene tennünk, hogy a jelentésváltozások lefolyásában ugyanazok az indítékok működtek közre, a melyek bennünket — utólagosan — e rendszer föllállítására vezettek. Azt csak mégsem tehetjük föl, hogy a nyelvben megvan a »veleszületett hajlandóság« a fogalmak szűkítésére, tágítására, a helyi, időbeli, oki stb. átvitelre? S még ha föltennők is, avval sem magyaráznánk semmit, mert hiszen eleve szükséges, hogy a jelentésfejlődés két tagja valamiféle fogalmi viszonyban legyen egymással. Ennek a viszonynak megállapítása a mi utólagos okoskodásunk műve, és semmi köze sincs magának a jelentésváltozásnak lefolyásához.

Logikai osztályozás helyett Wundt lélektani magyarázatot kíván. E lélektani magyarázatnak itt is, mint mindenütt, a hol az önként való nyelvfejlődés kérdéseiről van szó, az a föladata, hogy kimutassa azokat a *folyamatokat*, a melyek a hatásokat létrehozták. A jelentésváltozás jelenségeinek lélektani vizsgálata egészen más eredményekre fog vezetni, mint a logikai osztályozás; megtörténhetik, hogy két jelentésváltozás, a mely között lélektani szempontból nincsen különbség, két különböző logikai kategóriába tartozik, és viszont, lélektanilag teljesen különböző jelenségek is ugyanazon fogalmi viszonyban állhatnak.

A ki Wundt lélektani rendszerét ismeri, már az eddigiek után is kitalálhatja, hogy miképen lehet a lélektani magyarázat elvét megvalósítani.

Mivel minden egyes szó fogalmi tartalmat fejez ki, minden jelentésváltozásban fogalomváltozás tükröződik és a jelentésváltozások minden összefüggő sorának megfelel egy fogalomfejlődés.

Fogalmon azonban, — a szó lélektani értelmében — bármely, a tudatban elszigetelhető részét értjük egy teljes képzet tagolása által létrejött mondatnak.

E ponton már világosan látszik Wundt és Paul fölfogásának elvi különbsége. Paul szerint minden szó nemcsak fogalmat, hanem általános fogalmat jelent. Wundt szerint a fogalom mivolta nem az, hogy általános, hanem az, hogy része egy gondolkodás-ténynek, egy mondatnak. Mivel azonban minden gondolkodás egyes érzéki szemléletekkel kezdődik, az eredeti fogalmak szükségszerűleg a közvetlen észrevétel egyes konkrét részeire vonatkoznak.

A fogalom szó illetén értelmezése után bátran elfogadjuk kiinduló pontúl, hogy minden jelentésváltozásban egy fogalom története tükröződik; a jelentésváltozás föltételei tehát ugyanazok lesznek, mint a fogalomváltozás föltételei. Első sorban természetesen a képzettársulási erők jönnek tekintetbe; ezek határozzák meg a fogalmat alkotó elemek kapcsolása módját, s változásuk az alkotó elemek változását vonja maga után. A főszerep, mint minden összetettebb lelki fejlődésben, az egyidejű képzettársulásnak jut: az asszimilácziónak, midőn ugyanazon érzékterület érzetei kapcsolódnak, és a komplikácziónak, midőn különböző érzékterületek érzetei társulnak.

Az önálló jelentésváltozás két főformája tehát az asszimilácziós és a komplikácziós jelentésváltozás lesz. Ezek mellett Wundt külön csoportba foglalja azokat a jelentésváltozásokat, a melyekben a képzetek társulását érzelmi hatások irányítják és végre az úgyn. jelentés-sűrűsödéseket, a midőn egy fogalom vele gyakran társult új képzeteket vesz föl elemei közé.

Az asszimilácziós jelentésváltozásnak két főformáját különböztethetjük meg, aszerint a mint a fogalom uralkodó jegye állandó vagy változik.

Az állandó uralkodó jegyű asszimilácziós jelentésváltozás két tagjának a viszonyát a következő képlet fejezi ki:

$$n \delta A - n \delta A_1, *$$

* A képletben n a szóképzet; δ az uralkodó képzet vagy jegy (dominierendes Merkmal); A , A_1 a változó és relative állandó elemekből álló általános fogalmi tartalom. Készakarva nem változtattam meg a Wundt használta jeleket, hogy ezáltal se nehezítsem meg annak a munkáját, a ki e rövid ismertetés elolvasása után kedvet kap az eredeti munka elolvasásához.

nem zárva ki azt, hogy A és A_1 összetett értékeknek lehetnek közös képzetelemeik is.

A jelentésváltozás e formája lélektani szempontból kétségkívül a legegyszerűbb. Hiszen az n szó eredetileg a δ uralkodó jegy egyértékű kifejezése; tehát természetes, hogy mindaddig a fogalomhoz tartozónak tekintjük, a míg azt ugyanaz az uralkodó jegy, δ , megilleti. A lélektani folyamat egyszerűségére utal az a körülmény is, hogy a jelentésátvitel e formája rendszerint közelfekvő, a szemlélet körébe eső tárgyakból indul ki. Leggyakrabban saját testünk egyes részeinek nevét viszzsük át a hasonló alakú természeti tárgyra. Beszélünk a *korsó szájáról, füléről, nyakáról, talpáról*; a hegy *lábáról, gerinczéről, hátáról, derekáról. Megy, szalad, fekszik, áll* eredetileg az ember cselekvéseit v. állapotait jelelték; és mégsem tűnik föl senkinek, hogy a vonat *megy* v. *szalad*, a város a völgyben *fekszik*, a vár hegytetőn *áll*. Egyik élettelen tárgy nevét átvisszssük a másikra pl. *cielo della bocca*.

Nem szabad felednünk, hogy a jelentésváltozás e formája lényegesen különbözik attól, a mit rendesen metaforának szoktak nevezni. A metafora, mint szándékos jelentésátvitel, két tárgy egyező és elütő jegyeinek összehasonlítását föltételezi. Ilyesmíról ebben az esetben szó sem lehet. Ha valaki egy négy támasztékon álló asztalt megpillant, mindenekelőtt egy négy lábú állat jut eszébe s a két képzetből a támaszték és a láb részletképzetei oly módon asszimilálódnak, hogy a nem egyező vonások, mint lényegtelenek, alig lesznek tudatosszá. Annak a tudatában, a ki először szólott valamely élettelen tárgy lábáról, nyakáról, e részek valósággal láb és nyak voltak.

A változó uralkodó jegyű asszimilációs jelentésváltozás általános képlete

$$n \delta A - n \delta_1 A_1;$$

mivel azonban ebben az esetben elengedhetetlen föltétel, hogy az A és A_1 képzeteknek közös elemük legyen, az előbbi képletet (a közös elemet ϵ -nal jelölve) így kell átalakítanunk:

$$n \delta \epsilon A - n \delta_1 \epsilon A_1$$

Az uralkodó képzet változásának két oka lehet: belső, képzettársulási, vagy külső, észrevételi.

Egy fogalom uralkodó jegyét leggyakrabban az adott gondolatkapcsolatban ható képzettársulások ereje változtatja meg.

A 'Land' fogalom pl. az ilyenféle kapcsolatokban mint 'Land und Meer', 'Land und Wasser', 'Land und Stadt', 'Land und Volk' mindig más és más színezetűvé lesz a vele szembeállított fogalom hatása alatt. Nem szükséges természetesen, hogy a viszonyfogalmat mindig ki is ejtsük; elég, ha a gondolatkapcsolat utal reá. Az ilyen esetben föltehetjük, hogy a ki nem mondott fogalom a tudat háttérében van, s mintegy indukáló hatást gyakorol a főfogalomra.

A képzettársulás legvilágosabb abban az esetben, ha az új jelentés mellett a régi is megmarad. Így pl. a *toll* fogalom uralkodó jegye eredetileg a 'röpülés'; midőn később a madártollat írásra kezdték használni, az eredeti uralkodó képzetet kiszorította az 'írás' uralkodó képzete, s a név ugyanaz maradt akkor is, mikor a madártollakat aczél-íróttal váltották föl, bár ez utolsónak a madár képzetével már semmi közös eleme nincsen.

A most tárgyalttal sok tekintetben rokon az asszimilációs jelentésváltozás másik alfaja, midőn az uralkodó képzet változását az appericiálás külső föltételeinek megváltozása idézi elő. E külső föltételek megváltozása — tehát első sorban a környező természetnek, a lakóhelynek megváltozása, az ember teremtette műveltség fejlődése stb. — természetszerűleg sokkal gyorsabban idézheti elő a jelentés teljes megváltozását, mint — állandó külső föltételek mellett — a képzettársulási hatások. A francia *arriver* 'megérkezni' ige eredeti jelentése (< lat. *adripare*), 'partra szállani'. E jelentésfejlődés műveltségtörténeti háttere nyilván az, hogy parti lakók, a kik szemében minden vagy legtöbb 'megérkezés', 'hajón való megérkezés' volt, az ország belsejébe vándoroltak, de a tengerpartról magukkal hozott kifejezést tovább is használták. A *Herzog* szó jelentése, mióta a katonai viszonyok átalakultak, eredeti uralkodó képzetét teljesen elveszítette, s ma csak bizonyos rangfokozatot jelöl.

Komplikáczió Wundt különböző érzékterületekhez tartozó képzetek kapcsolatát érti. Természetes, hogy az efajta kapcsolatok lazábbak, mint az asszimilációk, s az elemek teljes összeolvadását, a mi az asszimiláczió nál elég gyakori, a képzetek disparát volta úgyszólván lehetetlenné teszi. A komplikácziós képzetkapcsolatnak megfelelő jelentésváltozás, a komplikácziós jelentésváltozás vagy a) eredeti, vagy b) másodlagos.

Az eredeti komplikáczió képlete:

$$n \delta A (\varepsilon B) - n \delta \varepsilon (A. B) - n \varepsilon B;$$

itt δA az eredeti fogalmat, εB pedig azt a távolabb eső fogalmat jelenti, a melyre az n szót átviszszük. E jelentésváltozás leg-egyszerűbb esete, midőn egy érzetet jelelő szót az egyik érzék-területről a másikra viszünk át, pl. az *éles* szó eredetileg tapintó érzetet jelöl, és mégis beszélünk *éles hangról* is. A finomabb jellemzésre törekvő irodalmi nyelvben, de meg a köznyelvben is lépten-nyomon találkozunk ilyen átvitelekkel. A színi kritikák megdicsérik »a vendégszereplő művész *sötét* színezetű és *meleg* tenor-hangját«; a műtárlat bírálója megrója az egyik festő *rikító, hideg színeit*, de kiemeli *vonalainak lágyágát* stb.

Az idézett példák elég világosan utalnak az eredeti komplikáció lélektani természetére: magukban véve disparát érzetek azonos hangulatot keltenek, s ez a hangulat olyan szorosan símul az érzethez, hogy az eredeti érzéki benyomások is hasonlóknak tűnnek föl. A főntebbi képletben δ és ε tehát rokon érzelme-
ket jelent.

A második δ és ε komplikációs jelentésváltozás képlete:

$$n \delta A - n \delta \varepsilon (A. B.) - n \varepsilon B.$$

Jellemző sajátága, hogy δA mindig külső cselekvést jelent, melyet, átvittel, lelki folyamatok (εB) jelzésére használunk pl. *fölfogni* (kézzel) és *fölfogni* (észszel). Az eredeti és a fejlődött jelentésnek semmi közös eleme nincsen, mindamellett föl kell tennünk olyan közbeeső fokot, mikor a fogalom érzéki és elvont lelki folyamatot jelölő is volt egyszerre. „*Vorstellen*“ lélektani értelemben is annyit tesz, mint egy tárgyat, mely egyszer valóban előttünk volt, emlékezetben előttünk állónak gondolni. Világosan utalnak erre a fölfogásra Toldi ismert sorai is:

»Mert fölélni könnyű, könnyű nemcsak észszel,
Hanem ökölrel is, és megfogni kézzel...«

A lelki folyamatok jelzésére a legtöbb nyelv ilyen eredetű kifejezéseket használ: *concipere, percipere, recordari, repraesentare, definire; begreifen, vorstellen, verstehen, wahrnehmen, auffassen; käsittää; fölélni, fölfogni, át- v. belátni* stb.

Az asszimilációs és komplikációs jelentésváltozások mellett a jelentésváltozások harmadik csoportját a rokon érzelmi elemek társulása magyarázza: valamely szót olyan fogalom jelzésére viszünk át, melynek *érzelmi hangulata az eredeti fogaloméhoz*

hasonló, anélkül, hogy ezt az átvitelt a két fogalom képzetelmeinek viszonya magyarázná. Ha tehát a képzetkapcsolatot közvetítő érzelmi elemeket γ -val jelöljük, a következő képletet kapjuk:

$$n \gamma \delta (A) - n \gamma \delta_1 (B)$$

A jelentésváltozás e formájának rokonsága a komplikációs jelentésfejlődés első alfajával szembetűnő; a kettő között a határt nem is lehet mindig pontosan megvonni, s talán igaza van Delbrücknek, mikor helyteleníti e csoport különválasztását.

Az *elend* szó eredetileg ,külföldön tartózkodót, hazátlant, száműzöttet' jelentett; mai jelentése ,nyomorult, szerencsétlen'. Hasonló jelentésváltozások rendkívül gyakoriak a román nyelvekben; latin *captivus* ,fogoly', a belőle származó olasz *cattivo* ,rossz', a francia *chétif* ,csenevész, gyenge'. Hasonló viszonyban vannak lat. *pedestris* ,gyalogjáró' és francia *piètre* ,armselig'. A jelentésfejlődés két tagja között a képzettársulást csak a közös érzelmi hangulat közvetíthette.

Az önálló jelentésváltozások utolsó, negyedik csoportját a jelentés-sűrűsödések teszik. Így nevezi Wundt a jelentésváltozásnak azt a rendkívül érdekes formáját, melyet a francia nyelvészek (Bréal, Darmesteter) ,contagion' névvel szoktak jelölni. Lényege az, hogy *egy szó egy vele gyakran társult szó jelentéséből elemeket vesz át*, a melyek eredeti jelentését kisebb-nagyobb mértékben módosítják.

Két főeset lehetséges: α) egy szó társulhat egy másikkal, ha az összefüggő beszédben gyakran kerülnek össze, β) ha valamely fogalmat több árnyalatban használunk, egyik jelentése gyakoriságánál fogva elnyomja a többit. Ha eddigi eljárásunkhoz képest képlettel akarjuk kifejezni a jelentésváltozást, a mondattani képzetkapcsolat előidézte jelentéssűrűsödés képlete a következő lesz:

$$n A - n n_1 (A. A_1) - n (A. A_1) - n A_1$$

míg a második (β) esetben a képlet következőképen alakul:

$$n A - n (A. A_1) - n A_1$$

A mint e képletekből kitetszik, a jelentéssűrűsödés közvetlenül az asszimilációs jelentésváltozáshoz csatlakozik, de avval a lényeges különbséggel, hogy itt a változást közvetítő uralkodó részek maguk a szóképzetek.

Sok esetben a jelentésfejlődés egyszerűen abban áll, hogy a jelző magába szíja a jelzett főnév jelentését is vagy viszont, pl. *universitas* e h. *universitas litterarum*; *bonne* — *bonne domestique*; *capitale* — *ville capitale*. Egészen hasonló a francia tagadószók története; eredetileg állító jelentésűek voltak (*pas* < *passum*; *jamais* < *jam magis*; *rien* < *rem*; *point* < *punctum*) s csak a *ne* (< *nec*) tagadó szóval való állandó kapcsolatuk magyarázza, hogy lassanként tagadó jelentést vettek föl. Eredeti jelentésük még ma is megmaradt egyes kapcsolatokban: pl. *si jamais* ... = *ha valaha* ...

A jelentéssűrűsödés második fájára példa a német *Gift* szó jelentéstörténete. Eredeti jelentése adomány (< *geben*) pl. *Mitgift*, *Brautgift*; ezt azonban egy egészen sajátos mellékjelentése, a 'méregadás' jelentés, a mai nyelvhasználatból majdnem egészen kiszorította. Hasonló jelentésváltozások *poison* 'mérég' a lat. *potio*-ból (ital); *állat* eredetileg 'élő lény', ma csak 'animal'.

A szórványos jelentésváltozást, mint már röviden jeleztük, főképen az különbözteti meg a szabályos jelentésváltozástól, hogy az apperceptiónak nem egyetemes érvényű, hanem egyénileg meghatározott föltételeiből ered. Az átmenet a két társult képzet között ugrásszerű, s maga a képzettársulás is, nem egyidejű, mint a szabályos jelentésváltozásnál, hanem egymásutáni (successiv). A szórványos jelentésváltozásnak három főformáját különböztethetjük meg: a) szórványos társulás alapján való elnevezés, b) szórványos névátvitel és c) metaforák.

Ha egy újonnan fölfödözött vagy eddig még meg nem figyelt tárgy új név adására kész, ez az új név mindig magán hordja az önkényes feltalálás jegyét. Mindamellet az elhatároló ok a legtöbb esetben kínálkozó, sőt nem egyszer kényszerítő erővel ható képzettársulás, még pedig successiv képzettársulás lesz. Mindig föltehetjük ugyanis, hogy az a tárgy, a mely a nevet adta, és az, a melyre ez a név átment, egymással olyan kapcsolatban volt, mint egy érzéki észrevétel az általa keltett, de önállónak maradó emlékezetképpel. Ha tehát az A és B képzet egyidejű kapcsolatával ellentétben (A, B) a successiv kapcsolatot vízszintes vonással jeleljük, (A—B) a következő képletet kapjuk:

$$A - A - n B - n A.$$

A leggyakoribb eset, hogy a tárgy társul előfordulása, föltalálása, vagy gyártása helyével, készítője vagy fölfedezője nevé-

vel pl. *Kupfer*, *cuprum* (Cyprus szigetéről); *mágnés* (Magnesia vidékéről); *lex Julia*; *Ampère törvénye*. Vagy egy jelenség arról a tárgyról kapja nevét, a melyen először észlelték, pl. *elektromosság* az *elektron*-ról, a borostyánkőről. Vagy hasonlóságon alapul az elnevezés pl. a fa *koronája*, a virág *csészéje*. Vannak végül teljesen önkényes képzések, önkényesen csinált szavak pl. *materializmus*, *volapük*, *gáz*.

A szórványos névátvitel képlete: $nA - A - B - nB$.

Ilyen névátvitel, mikor pl. a *lupát* (tkp. nőstényfarkas) bizonyos ajakon rágódó daganat jelzésére, ezt meg ismét kerek alakja miatt, a nagyító üveg jelölésére (*loupe*, *Lupe*) használjuk. Külön csoportot alkotnak azok a névátvitel, melyeknél valamely nagyon szembeötlő sajátosságú egyes tárgy neve rokon tárgyak nagyobb csoportjának jelölésére használatos, pl. *homéri kacaj*, *hárrijánoskodás* stb.

A szórványos jelentésváltozások utolsó, legfontosabb csoportját a metaforák teszik.

A metaforákat pontosan meg kell különböztetni egyrészt az asszimilációs és komplikációs jelentésváltozástól, másrészt meg a költői vagy szónoki hasonlatoktól. Amazok rendesen szimultán képzettársuláson alapulnak, úgyhogy a tudat nem fogja föl a jelentésváltozást átvitelnek. Említettük, hogy a ki *asztallábról* beszél, az előtt a *láb* szó az illető tárgynak teljes értékű kifejezője. *Metaforává csak akkor lesz, ha mi, a gondolkozó megfigyelő álláspontjáról az illető szónak korábbi és későbbi jelentését összehasonlítjuk.*

A szabályos jelentésváltozás még nem metafora; a hasonlat meg már nem az, mert az átvitt jelentésen kívül az eredeti képzetet is magában foglalja, pl. ha egy emberről azt mondjuk, hogy jelleme *nemes mint az arany*.

A nyelv legkönnyebben az egyszerű metafora-szókat fogadja be, p. állatneveket szitokszavakul (*számár*, *disznó*), vagy állatnevekből való olyan képzéseket, a melyekkel az emberek bizonyos általános tulajdonságait jelöljük, pl. *capriccio*, (< *capra*, 'kecske'), *se pavaner* (< *pavo*, 'páva'). Ezekhez csatlakoznak a metaforás szókapcsolatok, a melyek szinte egyetlen, csakhogy összetett fogalom kifejezői, pl. *az idő foga*, *az éj fátyola*. Ezek ismét a metaforás szólásmódokhoz vezetnek át, a melyek egész mondattal kifejezett teljes képzetből állanak, pl. *nyílt ajtón berontani*. E nyilatkozatok általános lelki okokból fakadnak, de a kifejezésük

módja szórványos és egyéni, a mi kivált oly közmondásokban látható, a melyek ugyanazt a gondolatot adják vissza más-más árnyalattal.

Álljon végül itt a megértés megkönnyítése végett Wundt jelentéstani rendszerének áttekintése:

I. Korrelatív jelentésváltozás: *Knabe—Knappe*.

II. Önálló jelentésváltozás — A) Szabályos jv. a) Asszimilációs jv. 1. állandó uralkodó jeggyel: *asztalláb*.

2. változó uralkodó jeggyel:

α) képzettársulási hatás folytán: *toll*.

β) külső észrevételi hatás folytán: *arriver*.

b) Komplikációs jelentésváltozás: 1. eredeti: pl. *rikító* (szín).

2. másodlagos: *fölfogni*.

c) Érzelmi asszociáció okozta jelentésv. *elend*.

d) Jelentéssűrűsödés: 1. mondattani: *universitas*.

2. szóhasználati: *állat*.

B) Szórványos jelentésváltozás: a) elnevezés: *cuprum*

b) névátvitel: *Lupe*.

c) metafora: *capriccio*.

*

Hogy a jelentéstan a hangtan mellett mindig mostoha sorsban részesült, abban nagy része volt annak az általánosan elterjedt fölfogásnak, hogy, míg a hangváltozások törvényszerűen folynak le, addig a jelentésváltozások nagyrészt egyéni önkényre vezethetők vissza. Wundt érdeme éppen az, hogy erősen hangsúlyozza a jelentésváltozások egyetemes törvényszerűségét, s ha nem is végérvényes, de rendkívül jelentős kísérletet tett, az összes ideartozó jelenségek egyöntetű lélektani magyarázatára.

Javítandók. 30. l. 19. s. olv. *nukkuessa*. — 32. l. 2. s. al. *hyvä*, *hyvämpi*, *hyvin* h. olv. *suuri*, *suurempi*, *suurin*.